परमार्थसुधा

त्रैमासिक-संस्कृत-पत्रिका

परमार्थसुधा

(त्रैमासिक-संस्कृत-पत्रिका)

वर्षस्तृतीयः * अङ्कश्चतुर्थः

आषाढ–श्रावण–भाद्रपदमासाः

संवत्सरः-२०३६

सम्पादकः — श्रीसत्यनारायणशर्मा

सहसम्पादकः — श्रीवासुदेवद्विवेदी शास्त्री

प्रकाशकः

श्रीसोहनलालः

मन्त्री, परमार्थन्यासः

मुडहू, राँची (विहार)

●

प्राप्तिस्थानं, पत्र-लेख-मूल्यादि-प्रेषणसङ्केतश्च

श्रीविद्याधरद्विवेदी

व्यवस्थापकः – परमार्थसुधा

सार्वभौम-संस्कृत-प्रचार-कार्यालयः

डी० ३८।११०, हौजकटोरा, वाराणसी

(उत्तर-प्रदेशः), दूरभाषः – ६६०२१

●

वार्षिकं मूल्यम्–दश रूप्यकाणि।

विदेशेषु – दश डालराणि

●

मुद्रकः

बैजनाथ प्रसाद

कल्पना प्रेस

रामकटोरा रोड, वाराणसी।

विषया लेखकाश्च

★

परमार्थसूक्तयः

तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।

(१)

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(२)

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(३)

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(४)

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(५)

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(६)

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्
नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं यविष्ठं
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

—ईशोपनिषद्

अष्टावक्रगीताविषयकः प्रतीच्यविद्वद्विमर्शः

श्रीसत्यनारायणशर्मा

सैकतभूमौ मृग्यमाणेन वारिणा सदृशं खलु लोकेऽस्मिन् आमोहक्षपावसानं सुखम्। सर्वविधान् जागतिकसमुच्छ्रयान् पतनान्ताम् दर्शं दर्शं विवेकिनस्तु सर्वतोभावेन विरज्यन्ते, शाश्वतिकं पदं जिगमिषन्तः। अमृतौघसिन्धुसन्निधिं लिलक्षयिषवो बह्वो मनीषिणो जगतो हित-काम्यया दुःखविप्रमोक्षस्य पन्थानं कालेऽदीदृशन्, अरक्षिषुश्च मोहमकरेभ्यः श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः। अष्टावक्रगीताऽपि कस्यचिदवाप्तशाश्वतिकानन्दस्य महामनीषिणः कृतिः। ननु परमार्थदृशः कृतिरियं कस्मिंश्चित् खैस्तशतके प्रणिन्य इति प्रश्नस्य समीचीनमुत्तरमद्यावधि न कोऽपि गवेष-कोऽलब्ध। श्रीमद्भगवद्गीताया माहात्म्यवैपुल्यादपरगीतास्तु दीर्घकालं यावद् विदुषामूहापोह-विषयत्वं न भेजुरित्यत्र विषये विस्मयोऽहैतुकः।

भारतीयविपश्चितामैतिह्यविषयिकाऽजिह्यचिन्तनसरणिस्तु सुविदिता। स्वामिनो नित्य-स्वरूपानन्दस्य मतेऽष्टावक्रगीता श्रीमद्भगवद्गीताया युगस्य किल कृतिरासीदित्यूहितुं पार्यते, ग्रन्थयोरेतयोः सादृश्यात्। सादृश्यमिति पदमन्यथा नावगन्तव्यम्। भागवती गीता तु हाय-नानां सहस्रेषु भूरिशो जनानां चेतसामेनांसि अपौहिष्ट, अधिगन्तव्यानां चरमावधिमदीदृशच्च; अष्टावक्रजनकयोः संवादभूता गीता त्वेतद्विपरीतं क्षेत्रविशेषमेव जनानामुपाकार्षीत्। नानादर्शन-मतावतरणहेतुभूता नानाऽऽचार्याः परमप्रेम्णा भागवतीं गीतामेव श्रद्दधानान् ग्राहयामासुः। पुरुषार्थचतुष्टयस्य सिद्ध्यर्थमुपनिबद्धत्वात्। अजातवादमुपदिशन्तीभ्यो गौडपादविरचिताभ्यो माण्डूक्यकारिकाभ्योऽष्टावक्रगीता प्राक्तनी मन्तव्येति निर्बन्धेन स्वामी नित्यस्वरूपानन्दोऽव-तिष्ठते। प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्ययोर्विभेदोऽजातवादं नानुतिष्ठति। अमुष्य मतेऽष्टा-वक्रगीतायां सिद्धान्तानामेतेषां बीजं दरीदृश्यते।

ननु किमष्टावक्रगीता भगवद्गीतायाः प्रणयनयुगस्य रचनास्तीति प्रस्तावः स्वीकर्तव्यः? रिचर्ड हाउशिल्दस्य दृष्टौ तु कालस्थापनमिदमतर्कसहम्। भारतीयविद्वांसो भगवद्गीतायाः

प्रणयनकालमुद्दिश्य यन्मतं प्राचीकटन्, तस्योल्लेखोऽप्रासङ्गिकः स्यात्। प्रतीच्यानुसन्धातारः शब्दप्रयोगाच्छैलीप्रयोगाच्च ग्रन्थस्यास्य कालं ख्रिस्ताच्छतकत्रयपूर्वं तावदवेदिषुः। ग्रन्थोऽयं साम्प्रतिकरूपे ऊतसत्कीर्त्तेराचार्यशङ्करस्य युगेऽविद्यत इति तु स्पष्टम्। ननु अष्टावक्रगीतायां यत्र तत्र यत्साम्यमवलोक्यते तस्य हेतुः कुत्रान्वेष्टव्यः? वासुदेवार्जुनयोः संवादभूताया गीताया अष्टावक्रगीतायामुद्धरणमनवेक्ष्य किं चिन्तयितव्यम्? हाउशिल्द एवंविधं साम्यं दर्शयितुमष्टावक्रगीतायाः कतिचिच्छ्लोकान् निरदिक्षत्। प्रथमाध्यायस्य षोडशः श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायस्य सप्तमं श्लोकं स्मारयति—

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः।
शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मा गमः क्षुद्रचित्तताम्॥

एवमेव अष्टावक्रगीतायास्तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः षष्ठाध्यायस्य ऊनत्रिंशत्तमेन श्लोकेन साम्यं बिभर्त्ति—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्त्तते॥

भवतु तावत्। हाउशिल्दः कथमपि अष्टावक्रगीतायाः कालं वासुदेवार्जुनयोः संवादभूताया गीताया युगे स्थापयितुं नोदसहिष्ट। एकत्रिंशदधिकनवशताधिकसहस्रतमे खैस्ताब्दे आबेग इत्याख्योऽनुसन्धाताऽपि अष्टावक्रगीतां भगवद्गीतातो बहोः कालात्पश्चात् प्रणीतां प्रत्यपीपदत्। वेदान्तसिद्धान्तानां विकसनयुगस्य कृतिरियं, न तु तेषां बीजभूतेति मन्वानोऽष्टावक्रगीताऽनुवादको हाउशिल्दो विश्वस्यात्मविनिर्गतत्वप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्यास्यातिपुरातनत्वमतं किल नाद्रियत।

गौडपादस्य कारिकातोऽष्टावक्रगीतायाः प्राग्भवत्वमपि अनुसन्धित्सव इमे नाङ्गीकृतवन्तः। ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रणेतुः प्रथितबुद्धिवैशद्यस्य शङ्कराचार्यस्य गुरोर्गुरुर्गौडपादः षष्ठे सप्तमे वा शतके स्थापयितुं पार्यते। माण्डूक्यकारिकाया अनुवादमाचार्यपाउलडयसन एकविंशत्यधिकनवशताधिकसहस्रतमे खैस्ताब्दे प्रतीच्ये जगति प्रसिद्धीकृतवान्। न केवलं मायावादस्य प्रतिपादकाद् ग्रन्थादमुष्मादष्टावक्रगीता प्राक्तनीति मतं हाउशिल्दस्य दृष्टौ नादरमर्हति असौ शाङ्करयुगादपि गीतामिमामर्वाक्तनाममंस्त।

अष्टावक्रगीतायाः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः श्लोकोऽस्ति—

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत्त्यज।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद् भज॥

ननु श्लोकममुमनुसन्धाताऽसौ प्रक्षिप्तांशभूतं साधयितुमयतत । न केवलं द्वितीयं श्लोकमेव ग्रन्थारम्भश्लोकस्य मौलिकतामप्यसौ अशङ्किष्ट । समुपलब्धासु बहुषु पाण्डुलिपिषु श्लोकस्यास्यादर्शनात् । लाइप्सिगस्थेषु हस्तलिखितग्रन्थेषु तु कुत्रापि श्लोकोऽयं नास्ति । विश्वेश्वरस्याध्यात्मप्रदीपिकाख्यायां टीकायामपि श्लोकोऽयं न वर्त्तते । द्वितीयस्य श्लोकस्यापि चाणक्यस्य राजनीतिशास्त्रे सद्भावो विवेकचूडामणेः श्लोकेन तस्य सादृश्यञ्च विचारमुद्दीपयति ।

मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति, त्यजातिदूराद् विषयान् विषं यथा ।
पीयूषवत् तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥

ननु शङ्कराचार्यस्य विवेकचूडामणेः श्लोकोऽयं कालं प्राप्य जनश्लोकतामुपययावित्याशङ्क्यते । अष्टावक्रगीतायां यदि श्लोकोऽयं मूलग्रन्थकर्त्रा व्यरचि तर्हि ग्रन्थस्यास्य रचनाकालः शाङ्करकालादर्वाक्तनो भवितुं शक्नोति । विवेकचूडामणेरर्वाक्तन इत्याशयः ।

अत्र विषयेऽपरः प्रश्नोऽप्यनुपेक्ष्यः स्यात् । ब्रह्मसूत्रादीनां भाष्यकार आद्यशङ्कराचार्य एव विवेकचूडामणिं प्रणिन्ये, अन्येषु शङ्कराचार्येषु कस्यचिच्छङ्कराभिधस्य तत्त्वनिष्ठस्य वा कृतिरियम् ? शाङ्करग्रन्थाननुसन्दधन्नाचार्यहक्करस्तु विवेकचूडामणेराद्यशङ्कराचार्यकृतित्वं प्रत्याचष्ट इति प्रागेव प्रपञ्चितम् । इति शम् ।

[२]

ब्रह्मण आनन्दरूपतामाद्यशङ्कराचार्यः स्वतन्त्रकृतिषु नाजिज्ञपत् । अपरञ्च अविद्यायास्त्रिगुणात्मकत्वमनिर्वचनीयत्वञ्च बादरायणसूत्रभाष्यप्रणेत्राऽमुना न प्रत्यपादिषाताम् । एवंविधैराचार्यशङ्करस्याभ्यूहैः श्रोतारः पूर्वमेव परिगतार्थाः कृताः सन्ति । जड इति पदमनुसन्धातुरस्य मते भाष्यकारः खलु कुत्रापि न प्रायुनक् । एवमेव स्फुरतेरपि अदर्शनमेव निभाल्यते । अविद्याकामकर्मादीति पदप्रयोग आद्यशङ्करस्य शैलीं किल स्मारयति, किन्तु विवेकचूडामणिन्तस्य कृतित्वरूपेणोपपादयितुमयमलं नास्ति । विवेकचूडामणौ तु सदात्मनः सदानन्दत्वं ग्रन्थकारो व्यक्तं व्याचष्टे । जगतः प्रसूतेर्हेतुभूताया अव्यक्तनाम्न्या अनाद्यविद्याया मायायास्त्रिगुणात्मकत्वन्तस्या अनिर्वचनीयरूपत्वञ्च ग्रन्थेऽस्मिन्नवर्णयिषाताम् । कार्यानुमेयाऽविद्येयं सन्नास्ति, असदपि नास्ति, उभयात्मिकाऽपि नास्ति । अनिर्वचनीयरूपा सा । भक्तेरपि माहात्म्यनिर्देशो ग्रन्थस्यास्य आद्यशङ्कराचार्यकृतित्वसाधनमनुसन्धातुरस्य दृष्टौ किल बाधते । मोक्षस्य हेतुभूतासु सामग्रीषु भक्तेरेव गरिमाणं व्याचक्षाणो विवेकचूडामणिप्रणेता भक्तिं स्वस्वरूपानुसन्धानमित्यभिदधातीत्यपि नो विस्मर्त्तव्यम् । भवतु तावत् । अष्टावक्रगीतायान्तु जडेति पदं चतुर्षु स्थानेषु प्रयुक्तम् । स्फुरतेरपि प्रयोगो विहितः भक्तेस्त्वदर्शनम् ।

ननु ग्रन्थस्यास्य त्रयोदशाध्याये देहस्थयोगिनः कर्मनैष्कर्म्यनिर्बन्धभावाः संसूच्यन्ते । सुरेश्वराचार्यस्य नैष्कर्म्यसिद्धेर्वेदान्तिषु प्रथितत्वाच्छब्दोऽयं हाउशिल्दमपि विचारार्थं नोदयामास । श्रीमद्भगवद्गीतायान्तु तृतीयाध्यायेऽष्टादशाध्याये च शब्दोऽयं गुर्वर्थतां बिभर्ति । कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमश्यते, सन्न्यसनादेव सिद्धिरधिगम्यत इति दृशेर्भ्रान्ति निराकरिष्णुर्गीतोपदेष्टा योगिनो विगतस्पृहत्वमसक्तबुद्धित्वञ्च नैष्कर्म्यसिद्धयर्थं हेतुभूते प्राचिख्यपत् । ननु नैष्कर्म्यमिदं किम् ? रामानुजाचार्यमते तु ज्ञाननिष्ठैव नैष्कर्म्यम् । सर्वेन्द्रियव्यापाराख्यकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थो विहितः । श्रीमद्भागवतपुराणेऽपि नैष्कर्म्यमिति पदं बहुत्र वीक्ष्यते । ग्राहान्मोचितो गजेन्द्रोऽरूपमुरुरूपं जगतामधीशं भक्तिगद्गद्गिरा तुष्टाव । गिरां मनसश्च विदूराय भगवते नमोवाकं गृणन्नसौ परमात्मनो नैष्कर्म्यप्रतिलभ्यत्वं निर्दिदेश । तत्रैव स्वयं-ज्योतिषे नमस्कुर्वाणोऽसौ नैष्कर्म्यभावं सस्मार । अपरस्मिन् प्रसङ्गे लोलायुषां मनुजानां नैष्कर्म्यभावापत्तिः प्रशस्यते, आपवर्ग्यं मानुष्यमवाप्य यो भोगादिषु विषज्जते स आत्मध्रुक् गर्ह्यते च । अमोघदृशे व्यासाय नारदो देवर्षित्वमुपेत्य सात्वतं तन्त्रं व्याख्यातवान् । तन्त्रेऽस्मिन् कर्मणां नैष्कर्म्यभावः प्राधान्यं भजते । सोऽपि भगवद्भावविवर्जितश्चेन्न शोभते ।—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥

महाभारतेऽपि पदस्यास्य प्रयोगान्नैष्कर्म्यभावापत्तेः प्रत्नत्वं स्फुटीभवति । अद्वैतवेदान्त-वीथिषु शब्दोऽयं प्रचचार । ननु अष्टावक्रगीतायां पदमिदं कुत आजगाम ? अद्वैतवेदान्तसारोऽयं ग्रन्थः किं नैष्कर्म्यसिद्धिप्रणयनादर्वाक् व्यरचि ? हाउशिल्दस्तु सम्भावनामिमां गरीयसीममंस्त । वार्त्तिककारादष्टावक्रगीताकारः पदमिदं गृहीतवान्, अपरेषां शाङ्करशिष्याणां ग्रन्थान् जानीते स्म वेति यथोचितप्रामाण्याभावान्नोपपद्यते ।

शाङ्करग्रन्थेषु प्रकृतेर्गुणत्रयस्य निर्देशाभावादष्टावक्रगीतायां सदानन्दस्य वेदान्त-साराख्ये ग्रन्थे च तेषां सांख्योपपन्नानां गुणानां सद्भावादनुसन्धित्सुरसौ अष्टावक्रगीतायाः कालं सदानन्दस्य युगे स्थापयितुमुदसहिष्ट ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमिति पदस्य प्रयोगोऽपि अमुष्य दृष्टौ कालान्वेषणार्थं विचारमर्हति । पदमिदं बहुत्र लभ्यत इति नास्त्यविदितं सुरगवीसमुपासकानाम् । अष्टावक्रगीताकारोऽपि पद-मिदं यदि प्रयुयुजे तर्ह्यत्र को विशेषः । द्वितीयाऽध्यायस्यैकादशः श्लोकोऽस्ति—

अहो अहं नमो मह्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगन्नाशेऽपि तिष्ठतः ॥

एवमेव चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमे श्लोके पदमिदं पुनरपि वीक्ष्यते—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते भूतग्रामे चतुर्विधे ।
विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छाऽनिच्छाविवर्जने ॥

एकादशाध्यायेऽन्तर्गलितसर्वाशस्य गतक्लेशस्य ज्ञानिनः स्वरूपं निधार्यते। तस्य निरायासत्वं गलितस्पृहत्वञ्च निर्दिश्य निर्वासनत्वं सूच्यते--

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमहमेवेति निश्चयी ।
निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्वृतः ॥

ननु प्रयोगस्यास्योपक्रमः कुत्रान्वेष्टव्यः ? वार्तिककारः सुरेश्वरोऽपि शब्दममुं प्रयुयुजे । नारदपाञ्चरात्रेऽपि प्रयोगोऽयं विहितः । नारदपाञ्चरात्रार्थं भण्डारकरः षोडशशतकस्यारम्भं व्यजिज्ञपत् । अस्माद्धेतोः हाउशिल्दो गीताया अस्या बहुपुरातनत्वं सन्देग्धि । अमुष्य मते शब्दममुमष्टावक्रगीताकारः पूर्वसूरिभ्यो जग्राह ।

विवेकचूडामणिमसौ चतुर्दशशतकस्य कृतिं मन्तुं प्रास्तावीत् । अतोऽष्टावक्रगीतायाः प्रणयनार्थं किल कालोऽयमवगन्तव्यः । हाइनरिख त्सिमराख्योऽपरोऽष्टावक्रगीताऽध्येताऽपि त्रयोदशशतकादिमामर्वाचीनाममंस्त । न केवलं प्रथमाध्यायस्य चत्वारः श्लोका एकादशोऽध्यायश्च चतुर्दशशतके तदूर्ध्वं वा व्यरचिषत अपि तु समग्रग्रन्थस्य रचनायै हाउशिल्डः कालमिमं प्रस्तवीति । मूलग्रन्थस्य प्रक्षिप्तांशस्य च मध्ये सुदीर्घकालव्यवधानमसौ प्रत्याचष्टे । अतएव वेदान्तसारप्रणेतुः सदानन्दस्य जीवन्मुक्तिविवेकस्य प्रणेतुर्विद्यारण्यस्य वा युगेऽष्टावक्रगीता रचिताऽऽसीदित्यसावमंस्त । इति शम् ।

[३]

अध्रुवेऽस्मिन् परिणामिनि जगति ध्रौव्यं ननु कुत्राधिजिगमिष्टव्यम् ? विवेकिनस्तु सर्वमेवात्र दुःखान्वितम् । अष्टावक्रगीताकारो विप्रवादबाहुल्यमवगणय्य सुखबोधशैल्यां प्रकृतेः परस्य निरञ्जनस्य मोहविडम्बनामववर्णदिति विदितमेव सुधियाम् । ग्रन्थकारोऽयमेवाप्तवेदान्तविज्ञानफलः सार्वत्रिकनीरसतामविह्वलमनस्कतां समवाप्य ऊनविंशतितमाध्यायानररचदिति श्रद्दधानानां वेदान्तार्थप्रपित्सूनां मतं हाउशिल्देनावगणितमिति चेन्न । स्वसिद्धान्तानसंशयात्मा सन् लोकानां हितकाम्ययाऽष्टावक्रगीताकारो विंशत्येकमितैः खण्डैर्व्यवारीदिति श्लोकानां शैल्या किल ज्ञायते । ग्रन्थोपसंहृतौ प्रयुक्तमवधूतपदं वै ध्यानमर्हति । सन्दर्भेऽस्मिन् हाउशिल्द आत्मबोधस्य द्विपञ्चाशत्तमं श्लोक स्म निर्दिशति । अधिगतपरमार्थस्तु सर्वं विजानन्नपि लोके जडवदाचरति, वायुवत्सर्वसङ्गमुक्तः सन् ।

ग्रन्थोऽयं वेदान्तशास्त्ररूपेण व्यरचि । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थत्वं श्लोकेषु दरीदृश्यते । संसरतो ज्ञानादन्तर्विकारराहित्यं सम्पद्यते चिन्मात्ररूपिण इति कैवल्यस्य पन्थाः पौनःपुन्येन आदर्शितः । संसरणस्य सिद्धान्तोऽयं देहात्मवादिनोऽतिरिच्य सर्वैरेवाचार्यैः खलु भारते वर्षे सबहुमानं प्रतिपन्नः । वेदेषु पुनर्जन्मनः सिद्धान्तमनवलोक्य लोम्मलादयः प्रतीच्यजगतो गवेषका आर्यागमनाद् भूतपूर्वतामस्य अमंसत । संहितासु सिद्धान्तस्यास्य अदर्शनाच्छतपथब्राह्मणे मृतेः पुनर्भवनिर्देशाच्च ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञवर्णनप्रसङ्गस्य श्लोकाः शिवार्थिनेऽद्भुतं महत्त्वं बिभ्रति । एवमेव अष्टावक्रगीतायामपि विंशतितमेऽध्याये जीवन्मुक्तेर्यद् वर्णनं विहितं, तत्परमं कल्याणमावहति । स्रो कहोफ इत्याख्यो जर्मनदेशीयोऽनुसन्धाता उपनिषदादिषु जीवन्मुक्तेः सिद्धान्तमुद्दिश्य निबन्धमररचदिति निर्देशोऽपि सन्दर्भेऽस्मिन्नप्रासङ्गिको भवितुं नार्हति । निरुपाधेः कूटस्थनिर्विभागस्य गुरुः, शिष्यः, शास्त्रं वा क्व ? व्यवहारः परमार्थता चोभौ खलु प्रविलीयेते । श्रीमद्भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञवर्णनं न केवलं काव्यदृष्टचा, दार्शनिकदृष्टचाऽपि अष्टावक्रगीताया जीवन्मुक्तिश्लोकानतिशेत इति तु निश्चप्रचं, परमष्टावक्रगीताया वर्णनस्यापि नैजो महिमा विद्यते इति कः खलु सुधीः प्रत्याख्यातुमुत्सहिष्यते !

मुमुक्षोर्निराकुलत्वं काङ्क्षमाणोऽष्टावक्रगीताकारोऽर्थगर्भाणि पदजातानि असकृदुदीरयति । पौनरुक्त्यमिदं शिष्याणां हितानुसन्धित्सया । हाउशिल्दोऽष्टावक्रगीताया एवंविधानि स्थलानि अध्येतॄनुपकर्त्तुं समचैषीत् । अष्टादशाध्याये क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकितेति श्लोकपङ्क्तिर्वीक्ष्यते । सा पुनरपि ऊनविंशतितमेऽध्याये प्रयुज्यते शब्दान्तरप्रयोगमन्तरैव । तृतीयाध्यायस्य 'विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरङ्ग इव सागरे' इति पङ्क्तिरग्रे पञ्चदशाध्याये पुनरावर्त्तते । सप्तमाध्यायस्य 'अतो मम कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पने' श्लोकपङ्क्तिः पञ्चदशाध्याये शिष्यस्य चिन्मात्ररूपत्वं दर्शयता ग्रन्थकर्त्रा पुनरपि प्रयुयुजे । पौनरुक्तयेऽस्मिन् यल्लघुपरिवर्त्तनं जातं तन्नादरमर्हति ।

ग्रन्थस्यास्य भाषायाः सारल्यन्तस्य गीताभिधानं चरितार्थीकरोति, यत्र तत्र समसनदैर्घ्येऽपि । समाधानासमाधानहिताहितविकल्पना, नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः, मनःप्रवाहसम्मोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः, कर्त्तव्यदुःखमार्त्तण्डज्वालादग्धान्तरात्मनः, स्वभावभूमिविश्रान्तिविस्मृताशेषसंसृतेः, मित्रक्षेत्रधनागारदारादायादिसम्पद इत्यादिषु पदेषु यत् समासदैर्घ्यं निभाल्यते तद् ग्रन्थस्य अर्थावगमविधिं कुत्रापि न बाधते ।

ननु दार्शनिकग्रन्थेषु आलङ्कारिकत्वं न शोभत इति केषाञ्चिन्मतं हेगलादीनाम् । मतमिदं नादरमर्हति । औपम्यादिभिर्यद्यर्थावगमः झटिति स्यात्तर्हि तत्र को दोषः, दर्शन-

शास्त्रस्य शैली शुष्कीभूतैव स्यादिति दुराग्रमष्टावक्रगीताकारोऽपि अपरवेदान्तग्रन्थवद् उपमादीनां समाश्रयमग्रहीष्ट परमतत्त्वाधिजिगमिषूणां पाशग्रन्थिं छेत्तुं जगतो मृषात्वं रूपयितुञ्च । ग्रन्थारम्भ एव विषयान् विषवत्त्यक्तुं मुमुक्षुरुपदिश्यते क्षमार्जवदयातोषसत्यानि च पीयूषवद् भक्तुम् । सप्तदशाध्याये विषया निम्बपल्लवैरुपमीयन्ते, स्वारामोऽवधूतस्तु सल्लकोपल्लवप्रोतेन इभेन । एवमेव ग्रन्थस्योपोद्घातेऽहम्मानो महाकृष्णाहिर्निगद्यते, कर्तृत्वभावविलोपस्तु तद्विपरीतममृतमिति । तत्रैव देहाभिमानं ज्ञानासिना नाशयितुं शिष्योऽञ्जसा प्रेर्यते । रज्ज्वहिप्रभृतेरुपमा वेदान्तेषु स्म अभीक्ष्णं व्यवह्रियते । अष्टावक्रगीतायास्तोयतस्तरङ्गो यथा भिन्नो नास्ति तथैवात्मविनिर्गतं विश्वमिदमात्मनो न भिद्यत इत्यादिषु व्याहृतिषु वेदान्तविज्ञानविनिश्चितार्थानां यतीनामेव शैली किल अवभासते । इति शम् ।

[४]

व्यामोहसन्तमसं भेत्तुमासक्तिभरार्दितानां शृङ्खलाः पाटयितुमृषिपुङ्गवैर्यानि अनवद्यग्रन्थरत्नानि प्रणिन्यिरे तेष्वद्वैतसिद्धान्तग्रन्थावल्यामष्टावक्रगीता नितरां राजत उपदेशपद्धतेरार्जवात्प्रसादगुणान्वितत्वाच्च । तत्त्वप्रतिभानाय नैष्कामिकावस्थाऽवाप्तये च भारते वर्षे भूयोभिः सिद्धिमाप्तुकामैर्लघुकायो ग्रन्थोऽयमनारतं हि संसेव्यते स्म । भारतीयसंस्कृतेरीश्वरगीतया योऽविनाभावो दरीदृश्यते विदुषामविदुषामुभयेषां वाऽलभ्यात्तन्तु कृतिरियं नाप्तवती परन्तृष्णोपहतात्मवृत्तीनामुपशमार्थं शास्त्ररसास्वादार्थं वा ग्रन्थोऽयं बहूनतिशेते । ऊनविंशतिशतकस्य द्वितीयांशे प्रतीच्ये जगत्यस्य प्रवेशादूर्ध्वमनुसन्धित्सुभिर्ग्रन्थस्यास्य कालमधिगन्तुं यच्चेष्टितन्तत्प्राक्तनयोः प्रवचनयोश्चर्चितम् ।

अष्टावक्रगीतायां श्रीमद्भगवद्गीतायाः श्लोकानां श्लोकार्धानां वाऽदर्शनाद् ग्रन्थस्यास्य प्राग्भवत्वं खलु न चिन्तयितव्यम् । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्माणि सर्वकर्माणि आधाय जगत्याचरतो ज्ञाननिर्धूतकल्मषस्य योगिनो वर्णनप्रसङ्गे युक्तस्य मुक्तस्य च तस्य दृष्टिसम्यक्त्वं संसूच्यते । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नसावात्मानमकर्मकृत् पश्यति, इन्द्रियाणि प्रमाथीनि इन्द्रियाणां नानाविधार्थेषु चरन्तीति मन्वानः । अष्टावक्रगीतायाः सप्तदशाध्याये तत्त्वस्वरूपं विवृण्वन्नुपदेष्टा स्वच्छेन्द्रियस्यावाप्तयोगफलस्य वर्णनप्रसङ्गे एवम्भूतानि शतृप्रत्ययान्तानि धातुपदानि प्रयुयुजे । सल्लकीपल्लवप्रीतमिमं निम्बपल्लवा यथा न प्रीणयन्ति तथैव जागतिकविषयान् प्रति निराकाङ्क्षिणो मुनेर्भोगावाप्तिरनवाप्तिर्वा हर्षायाऽमर्षाय वा न भवति । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् असावनारतमनुदिवसं यथासुखं तिष्ठति परदशां लिलक्षयिषुर्मुनिपुङ्गवस्तस्येहितानीहितेभ्यो

मुक्तिं व्यपदिशति। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गृह्णन् वदन् व्रजन् सर्वत्र स्वस्थ आस्ते अविह्वलमनाश्च। अत ऊर्ध्वमष्टादशाध्यायेऽपि शमं वर्णयमानो ग्रन्थकारोऽवाप्तकल्याणस्य मुक्तपुरुषस्य धियो निरालम्बतां निराकुलत्वञ्च दिदर्शयिषन् पदानीमानि श्लोकद्वये प्रयुयुजे। क्रियमाणेऽपि कर्मणि त्यक्तभवकषायोऽयं त्यक्तकामबन्धोऽयं निर्लेप एवाऽऽस्ते। निस्तर्षमानसः स पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् सर्वभावेषु निराकुलो नामरूपविजृम्भितेषु नानुषज्जते। शीतलाच्छतरात्मनोऽस्य व्यवहारो यदृच्छया भवति। स्वात्मनोऽकर्तृत्वमभोक्तृत्वं मन्यमानस्य योगिनस्तस्य चित्तवृत्तयोऽनायासेनैव शममुपयान्ति हाउशिल्दस्य मतेऽष्टावक्रगीतायाः प्रणेता श्रीमद्भगवद्गीतां वेत्ति स्म। ननु ग्रन्थकारस्यास्य श्रवणयोरष्टादशाध्यायप्रणयनकाले वासुदेवार्जुनयोः संवादस्य पदसमवायो जुगुञ्ज इत्यूहितुं पार्यते।

नानाविधगीतानां प्रणयनं देवविशेषस्य प्रतिपत्तिमुद्दिश्य विहितमथवा उपदेष्टृविशेषस्य देशनार्थम्। अष्टावक्रगीतायामीशितुरीशितव्यस्य च भावाभावादुपास्तिप्रक्रियाया अदर्शनं खलु विस्मयं नावहति। प्रत्यूहपिहिताशय आत्मा एव ग्रन्थस्यास्य उपदेष्टुर्मते द्रष्टव्यः, श्रोतव्यो, मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यः। यदा मुमुक्षुरसंसक्तमनाः प्राप्ताप्राप्तमुपाश्नुते तदा क्षीणसंसरणः स कमुपासीत, अन्तर्गलितसर्वाशः। एवाम्भूता गीता उपदेष्टुर्नाम्ना सञ्ज्ञिताः सन्ति। महाभारतान्तर्गते उतथ्यता, वामदेवगीता च। अष्टावक्रगीता वा। हाउशिल्दस्य मतेऽष्टावक्रगीतायाः प्रणेतुर्नाम कालयोगाद् विस्मृतिं ययौ। प्राक्कालिके भारते भूयो भूयो विपश्चितो देहधारिणां सौहित्यचिकीर्षया आयत्यामसुखं परिहर्त्तुकामाश्च ग्रन्थरत्नानि निरमासिषुः, न तु यशःप्रपित्सया सञ्चोदितेन मनसा। समुपलब्धसामग्र्यस्तु नाम्नोऽन्वेषणार्थमलं न सन्ति। ननु अष्टावक्रगीता, अवधूतानुभूतिः, ज्ञानानन्दसमुच्चय इति नामभिः प्रथितोऽयं ग्रन्थो नामरूपव्याकरणमृषात्वप्रतिपादनाद् यदि प्रणेतुर्नाम न सञ्ज्ञापयति तर्हि कोऽत्र विशेषः?

ननु ग्रन्थस्यास्य एकविंशतितमाध्याये व्याकरणसूत्राणि अधिकृत्य नियमव्यतिक्रमस्य कोऽर्थः? जर्मनदेशीयोऽनुसन्धाता हाउशिल्दस्तु अध्यायममुमुत्तरकालनिवेशितममंस्त।

इति शम्।

संस्कृतरूपकाणां चलच्चित्राविष्करणयोग्यता

ई. पी. भरतपिषारटिः *

नवनवैराविष्क्रियमाणैः शास्त्रीयोपाधिभिः अधिकाधिकमाकृष्यमाणं मानुष्यकमनुदिनमभिवृद्धिमाप्नोतीत्येतन्नास्माभिरवगणनीयम्। अद्यतनानां महर्षीणामपि जीविते दिनचर्यासु चायं शास्त्रीयातिप्रसरो दृश्यते। किमुत साधारणानामस्माकम्। अयं प्रसरो मानुष्यकनिग्रहादधिकमनुग्रहस्य कारणं भवति। यथाशक्ति यथायोग्यञ्च सर्वेऽपि एतमनुग्रहमंगीकुर्वन्ति च। भुवनस्य कोणे कोणे निवसद्भिर्मनुष्यगणैः सह सम्पर्कं सम्पादयितुं विविधविज्ञानानां विनिमयं साधयितुं तेषां विकासमाधातुं च वयं शास्त्रीयसिद्धीराश्रयामहे। एवं स्थिते वस्तुतत्त्वे संस्कृतभाषाप्रसारणार्थं तस्याः साधारणीकरणार्थं च तादृशी सिद्धिराश्रीयते चेत् को नामात्र-दोषः ? अवश्यमंगीकरणीयैव। ईदृशी चिन्तैव संस्कृतरूपकाणां चलच्चित्राविष्करणोद्यमे मां प्रेरयति स्म।

एतदर्थं प्रयत्ने समारब्धे सत्येव तस्मिन् विषये कीदृशाः क्लेशाः सोढव्याः स्युः, तदपोहनार्थं के के मार्गाः आलम्बनीयाः सन्ति, नाटकानां चलच्चित्रीकरणे के के व्युत्क्रमाः स्वीकरणीयाः, प्रयत्नोऽयं कियत्फलः स्यात् इत्यादिषु विषयेषु विशेषबुद्धिपूर्वं व्यापरीतुं मे अवसरोऽजनि। एतान् विषयानधिकृत्य पठनार्थं छायाग्रहणावसरेषु नटैः संविधायकैश्च सह तत्र तत्र गत्वा साक्षादनुभवमापाद्य, एतद्विषयकाणां यवनिकानाटकानामध्ययनेन, विविधानां चलच्चित्राणां साक्षाद् निरीक्षणेन च भावनामुद्दीप्य यन्मया सञ्चितं तदत्राविष्कर्तुमधुना प्रयत्नः क्रियते।

चलच्चित्रक्षेत्रे निर्माणं संविधानं यवनिकानाटकरचना छायाग्रहणं कलासंविधानमित्येते विषयाः प्रधानाः। एतेषु यथापूर्वमेकैकेषां प्राधान्यं भवति। नटानां प्राधान्यं न तैस्तुलयितुमर्हति। ते तु निर्मातृसंविधायकादीनां सन्दर्शकानां च मध्यस्था भूत्वा भावभूतस्यार्थस्य रूपं प्रदाय व्याचक्षते। अतस्ते व्याख्यातारो गण्यन्ते।

---

* प्राचार्यः, भारतविद्यापीठस्य, पत्रालयः-एरानेल्लूर, मण्डलम्-त्रिचूर, (केरल-प्रदेशः)

नाटकानां चलच्चित्राविष्करणे स्वीकरणीया व्युत्क्रमाः

इदमस्माकं ज्ञातमेव यत् पुराणेतिहासोपाख्यानानां रूपकीकरणे अथवा नाटकादिमाध्यमतया रूपान्तरापादने दृश्यकलामर्मज्ञाः कवयो बहुदूरं बहुप्रकारं च व्यतिययुरिति। तद् व्यतियानमावश्यकमेव। कुत इति चेत्, पुराणेतिहासेषु रसभावादीनां न तथा प्राधान्यमस्ति। यथातथकथावस्तुनिवेदनमेव तत्र प्रधानम्। पुराणादिषु सामाजिकाः केवलं कथाश्रवणेनैव तृप्तिमाप्नुवन्ति। तत्र श्रोत्रमेव जाग्रद् वर्तते। रूपकेषु न तथा। तत्र नयनं श्रोत्रमितीन्द्रियद्वयं सतृष्णं जागरूकं च वर्तते। एवं च रसभावप्रधानत्वाद् अधिकेन्द्रियसन्तर्पकत्वाच्च आख्यायिकातो रूपकं विलक्षणं विशिष्टं च भवति। अतएवाख्यायिकानां यथासम्भूतं चरितमप्रधानं कृत्वा सन्दर्शकानां श्रवणनयनसन्तर्पणानुरूपं कथावस्तु आवापोद्वापैः संकोचविकासैश्च संस्कृत्य इतिवृत्तरूपेण परिष्क्रियते। महाभारते प्रस्तुतस्य शकुन्तलोपाख्यानस्य कालिदासविरचितेतिवृत्तस्य च यन्महदन्तरं दृश्यते तत् सकलमेतद्वस्तुतत्त्वमवलम्ब्यैव समाकलितम्।

रूपकेषु सामाजिकानां श्रवणं नयनं च समानतया प्रवर्तते। यत् श्रवणेन समग्रतयाऽवगन्तुं न शक्यते तद् नयनेन दृश्यते। यथा मृच्छकटिके संवाहकः (द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा) इति निर्देशे विकारसंवरणं श्रवणेन न ज्ञातुं शक्यते। तद् आंगिकाभिनयं नयनेनैवास्वाद्यते।

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुपतनसन्निभं द्यूतम्।
तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति॥

इत्येतत् श्रवणद्वारा आस्वाद्यते। शकुन्तला (सभ्रूभंगम्) इत्यत्र भ्रूभंगो नयनेनैवास्वाद्यते। 'किं निमित्त' मिति श्रवणेन च। तथा च नाटके वाचिकस्यांगिकस्य च समप्राधान्यं वर्तते। चलच्चित्रे वाचिकमप्रधानं भवति। आंगिकाभिनयस्यैव तथाहि चलनस्यैव तत्र प्राधान्यं विद्यते। केषाञ्चन आंगलचलच्चित्राणां सञ्चालनकालः शतं निमिषाः स्युः। किन्तु तेषां समस्तमपि वाचिकं सम्भाषणं द्वित्रेषु पत्रपुटेषु संग्रहीतुं शक्यते। आंगलं सर्वमप्यनुकरणीयमिति न मेऽभिप्रायः। चलच्चित्रस्य वाचिकाभिनयावकाश आंगिकाभिनयावकाशादपि ह्रसीयानिति विशदयितुमेवात्रैतदुक्तम्।

आख्यायिकानां रूपकरूपाधाने यादृशा व्युत्क्रमाः कविभिः कृतास्तादृशाः चलच्चित्रोपयुक्ता अवसरोचिता व्युत्क्रमाः कुहचन कुहचन यवनिकानाटकरचनायामपि स्वीकरणीयाः स्युः। नाटकापेक्षयाऽवतरणविषये चलच्चित्रप्रदर्शनस्य नितरां स्वातन्त्र्यमस्ति। नाटकादिषु परिच्छिन्न एव रंगे काननदीपर्वतस्वर्गनरकादिकं सर्वमपि प्रदर्शनीयम्। स्वर्गादवतरणं विमानधूमशकटादिषु यानमित्यादिकमपि प्रत्यक्षतः प्रदर्शयितुं नाटकादिषु रूपकेषु सौकर्यं

नास्त्येव । अभिनय एव तत्र शरणम्, यवनिकाभिस्तत्तत्चित्राङ्किताभिः तत्तद्दृश्यानां प्रदर्शनमपि क्रियते यथासौकर्यम्, तथापि प्रदर्शयितुमभीष्टस्य वस्तुनः प्रबोधने नाटककला न पूर्णं विजयते । प्रत्यक्षदर्शनानुभूतिरिवाभिनयदर्शनानुभूतिः सम्पूर्णा न भवति । हिमालयस्याङ्काद् गङ्गायाः सोल्लासप्रपातस्य, समुद्रेण नौकायानस्य यन्त्रशालाया विविधभागदर्शनस्य विमानयात्राया वा अनुभूतिमुत्पादयितुं निपुणोऽपिनटो न शक्तो भवति । एतानि चलच्चित्रे प्रदर्शयितुं सुशकानि । आख्यायिकासु च सानुभूतिः शब्दैः साध्यते वर्णनेन । रूपकाणामेतद्विषये परिमितिः पारतन्त्र्यं च विद्यते ।

चलच्चित्रेषु सभ्यता

अधुनातनानां चलच्चित्राणामाविष्करणे सामान्यतः प्रधानं स्त्रैणसौन्दर्यप्रदर्शनं पुरुषाणां मुष्टियुद्धादिपौरुषप्रकटनं च । वस्तुतः चलच्चित्रेषु तत् सर्वथा न स्वीकरणीयं न च साकल्येन परिहरणीयं च । कुत इति चेत्, मनुष्यकथां विविधैरुपाधिभिराविष्कृतवन्तः सर्वेऽपि कलोपासकाः स्त्रैणसौन्दर्यप्रदर्शनं तत्तदवसरानुसारं कृतवन्तः । शाकुन्तले 'अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रिताऽस्मि । शिथिलय तावदेतदि'ति शकुन्तलाया अर्थना अनसूयाकृतं वल्कलशिथिलीकरणं च किमर्थम् क्रियते । तत्तदवसरानुसारमिति विशिष्य स्मरणीयम् । प्रथमांङ्के 'अधरः किसलयराग' इत्यादिना वर्णिता शकुन्तला सप्तमांङ्के 'वसने परिधूसरे वसाना नियम-क्षाममुखी' भवति । करुणरसप्रधाने उत्तररामचरिते न तादृशा रंगा प्रायसो दृश्यन्ते । किन्तु अद्यतनेषु चलच्चित्रेषु न दृशो विवेको दृश्यते । अवसरोचितो वा न वा भवतु, कथमपि कस्या अपि प्रवेशस्यावसरः सृज्यते । नृत्यरंगः स्नानरंगः शयनागाररंग इत्यादिका ओतप्रोतरीत्या अवतार्यन्ते । तदेतदवलम्ब्यैव चलच्चित्रस्योत्कृष्टता परिकल्प्यते च ।

संस्कृतरूपकाणां चलच्चित्राविष्करणकरणेऽमंशो मुख्यतया विचारणीयः । अवसरानुरूपं क्वचन क्वचन अन्यूनानतिरिक्तया रीत्या महाकविना निर्दिष्टेन पथा अकृतकरूपेण स्त्रैण-सौन्दर्याविष्करणं (न तु नग्नताविष्करणं) स्वीकरणीयमेव । तथैव पुरुषाणां पौरुषप्रकट-नमपि । सर्वमपि अकृतकमवसरोचितमनतिरिक्तं च भूयादित्यत्र श्रद्धा देया । मनुजा बहुविधाः । मनुजजीवितं च विविधदशाभिर्विभक्तम् । शाकुन्तले मनुजजीवितस्य क्रमिक-विकासोऽस्माभिर्दृश्यते । प्रथमाङ्के बाल्यस्य निष्कलङ्कता । ततः कौमारचापलम् । ततो यौवनप्रमादः । ततस्तत्फलानुभवः । तदनन्तरं तज्जन्यं हृदयमथनम् । अन्ते पक्वतामापन्नस्य जीवितस्य सन्तृप्तिः । एकैकस्यां यद्यत् स्वाभाविकं तत्तत् तत्र तत्र सम्भाव्यमेव । कौमारकाले वार्धक्यस्य शान्तिस्तथा वार्धक्ये कौमारचापलं च नोचितम् । एवं च चलच्चित्रेषु यथाव-सरं यथोचितं नातिवेलं च स्त्रीसौन्दर्यस्य चाविष्करणं नैव दोषो भवति ।

चलच्चित्राणि अशीतिः प्रतिशतं दृश्यानि भवन्ति । अतो रूपकाणां यवनिकानाटक-रूपाधाने द्वित्रेषु वस्तुषु नितरामवधानं देयम् । रंगस्य सर्वदा चलनात्मकता अनिवार्यैव । कश्चिदपि नटो रंगे निश्चलो निर्विकारो न तिष्ठेत् । कस्मिंश्चिद्रंगे पञ्चषा नटाः सन्तीति भावयामः । तेषु द्वयोरेव सम्भाषणं प्रवर्तते इत्यपि कल्पयामः । तदाऽन्ये न कदापि निश्चलं तिष्ठन्तु । तैरपि किमपि कुर्वद्भिर्भवितव्यम् । तादृशेष्ववसरेष्वेव यवनिकानाटकरचयितुः प्रतिभाया विलास आवश्यकः । तथैव रूपकेषु यद् नेपथ्ये कथासूचनं दीयते तद् रंगरूपेणाविष्करणीयं यवनिका-नाटकेषु । यथा-शाकुन्तले दुर्वाससः शापो यदि रंगेऽवतार्यते तर्हि स रंगो नितरां सजीवो भवेत् । तत्र परित्यागरंगेऽप्सरस्तीर्थमारात् आकाशात् ज्योतीरूपिण्या अप्सरस आपतनं शकुन्तलां गृहीत्वा उत्पतनं च चलच्चित्रे सुकरमेव । कुत्रचित् Flash back अपि रोचकं भवति । यथा शकुन्तलाया जननकथां द्वित्रैरेव वाक्यैः अनसूया राज्ञे निवेदयति । तानि वाक्यानि त्रिचतुरै रंगैराविष्कर्तुं शक्यन्ते । मेनकाया आकाशादवतरणं, विश्वामित्रस्य तपः मेनकाया नृत्यप्रकटनं, मुनेस्तपोभंगः, आलिङ्गनं, गर्भिण्यास्तस्या मालिनीतीरेण सञ्चारः, शिशोर्निकुञ्जे परित्यागः, सशिष्यस्य कण्वस्यागमनं, शिशोर्दर्शनं, गौतमीहस्ते रक्षार्थं समर्प-णमेतानि सर्वाण्यपि चलच्चित्रे प्रदर्शनार्हाणि भवन्ति । एतेषु रंगेषु सम्भाषणस्यावश्यकता च विरला विद्यते । प्रायशश्चलनेनैव सर्वानाकर्षति । एवं च यवनिकानाटकरचयिता सर्वथा सर्वत्र सर्वदा जागरूकः प्रतिभामुपयुञ्जानश्च वर्तेत ।

संस्कृतरूपकाणां चलच्चित्रीकरणे कियन्तः क्लेशा अविमुखीकरणीयाः सन्ति, ते च किंप्रकाराः स्युः इत्येतदधिकृत्यापि किमपि कथनमत्रावश्यकमेव । प्रथमत एव सम्भाषणविषये सम्भावनीयान् क्लेशानधिकृत्यात्र विव्रियते ।

संस्कृतसाहित्यस्यार्थग्रहणे विभिन्नप्रान्तीयानां भारतीयानां समानता वर्तते । यथा—

सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥

इति पद्यस्य शब्दार्थबोधस्तज्जन्या भावदीप्तिश्च सर्वेषां हृदि समानतयैव जायते । किन्तु तदेव पद्यं विभिन्नप्रान्तवासिनो यद्युच्चरेयुस्तर्हि तदुच्चारणं एकैकस्यापि प्रान्तीयस्यैकैक-प्रकारं भविष्यति । स्वकीयमुच्चारणं श्रेष्ठमिति सर्वेप्यामनन्ति च । अस्मिन् विषये न कोऽपि प्रमाणं च भवति । पद्योच्चारणविषयेऽपि अयं प्रश्नः समुदेति । एतत् तत्त्वमधिकृत्य सम्यग् बोधवन्त एव संस्कृतचलच्चित्राणां संविधायकपदमलङ्कर्तुमर्हन्ति । तस्य सदसद् विवेकेन प्रान्ती-यतायाः सीमानमुल्लंघ्य अखिलभारतपर्यन्तं विकसितव्यमेव । सामान्यतः सम्भाषणशुद्धियुक्ता

नटा एव स्वीकरणीयाः । संस्कृतं सम्यगुच्चारयितुमर्थमवगन्तुं च शक्ताः चलच्चित्रनटा विरला एव स्युः । तादृशा नटाः चलच्चित्रक्षेत्रे नूतनतया आनेतव्याश्च स्युः । 'डबिङ्' रीतिर्याविच्छ क्यं परिहरणीया । तत्र नियतमेव कृत्रिमता प्रतिभास्यति । किन्तु विदूरे दृश्यमानानां कथा-पात्राणां सम्भाषणविषये 'डबिङ्' रीतिः स्वीकरणीयैव । प्रान्तीयभाषाचलच्चित्रेष्वपि सा रीतिः साधारणी दृश्यते ।

छायाग्रहणम्

अस्मिन् प्रयत्ने छायाग्रहणस्यापि नितरां प्राधान्यमस्ति । बहिःकवाटमेव छायाग्रहण-मधिकमावश्यकं भविष्यति । अन्तःकवाटग्रहणस्यावश्यकता विरला च । अतस्तदर्थं नट-संघैस्सह तत्र तत्र गत्वा उषित्वा च कालेन बहुनैव एकस्य चलच्चित्रस्य छायाग्रहणं साध-यितुं शक्यते । अतोऽस्मिन्नेव विषये अतिमहान् व्ययः सम्भविष्यति । अथ च आहार्य-शोभाधानविषये सामग्रीणां शतानि च सञ्चेतव्यानि । सितासितचलच्चित्राद् वर्णशबल-चित्राणां प्रायश्चतुर्गुणो व्यय आपतति । एवं च शाकुन्तलस्य वर्णशबलचलच्चित्रावतरणार्थं विंशतिर्लक्षाणामाहत्यायोजितास्ति ।

संस्कृतचलच्चित्राणां व्याप्तिः

केचन जना आमनन्ति, संस्कृतं नाम दुर्ग्रहा भाषा । तन्माध्यममवलम्ब्य गृहीतस्य चल-च्चित्रस्य दर्शनार्थं प्रेक्षका विरलाः स्युः । अतोऽयमुद्यमो नियतमेव विफलीभविष्यतीति । अयमदीर्घदर्शिनामसम्पन्नानुभवानामभ्यूह एव । कुत इति चेत् संस्कृतचलच्चित्रस्य प्रसरो न खलु एकस्मिन्नेव प्रान्ते परिमितो वर्तते । आसेतुहिमाचलमस्य व्याप्तिः स्यादेव । किञ्च रष्याऽमेरिका-जर्मनी-प्रभृतिविदेशेष्वपि तत् प्रसरिष्यति । चलच्चित्रेषु कथापात्राणां केवलं चलनेनैव कथागतेः स्पष्टमूह्यमानत्वात् प्रेक्षकाणां रसास्वादनविषये भाषायाः प्रति-बन्धो न प्रतिभायात् । आंगलीय-चलच्चित्राण्यस्माभिर्दृश्यन्ते खलु । तेषामुच्चारणमस्माभिः सर्वैः किमवगन्तुं शक्यते ? नैव । तथापि तद्दर्शनार्थं प्रेक्षकाः व्यग्राः दृश्यन्ते । कुतः, तत्र पात्राणां चलनादभिनयाच्च सर्वमप्यवगतं भवति । संस्कृतचलच्चित्राणां अन्यथापि सुगमता स्याद् यतः संस्कृतनाटकानि भूयिष्ठं पुराणकथाभिराकलितानि सन्ति । यथाकथञ्चित् ताः कथाः परिचिताः स्युः साधारणजनानामपि । अतः कथास्वादने भाषाप्रतिबन्धरूपः प्रश्नोऽपि न समापतति ।

यवनिकानाटकरचयितुः परतन्त्रता

यवनिकानाटकरचना न तथा सरला यथाऽस्माभिरुद्भाव्यते । रचनाविषये अन्येषां सर्वेषामपि कलास्रष्टॄणां प्रतिभाप्रसरस्य सर्वथा स्वातन्त्र्यमस्ति । किन्तु यवनिकानाटक-

रचयिता सर्वथा परतन्त्रो भवति । यन्नाटकं अथवा यामाख्यायिकामवलम्ब्य यवनिकानाटकं रचनीयं तद्ग्रन्थकर्तृभिः स नियन्त्र्यते । अवलम्बितग्रन्थस्य स्वभावं संविधानसौकर्यमवतरण-समयं च समालोच्य विविधैरावापोद्वापैः सङ्कोचविकासैश्च अवलम्बितग्रन्थस्य रूपमन्यथा-करणीयम् । तद्विषये तेन स्वतन्त्रेण च भाव्यम् । यवनिका-नाटकरचयितरि कवेः प्रभृति कायस्थपर्यन्तं सर्वैरपि भाव्यम् । आख्यायक-नट-चित्रकार-कवि-गायकादीनां सर्वेषामपि समाहारो यवनिकानाटकक्रृदिति संक्षेपः ।

यवनिकानाटकरचयितुः क्षमाया औचित्यबोधस्य च कुहचन कुहचन परीक्षणावसराः समापतन्ति । कविना आख्यायकेन वाऽऽविष्कृतानाममूर्तानां भावानामाविष्करणविषये यवनिका-नाटककृता सर्वथा जागरूकेण भवितव्यम् । मेघसन्देशं कालिदासो रचितवान् । तदेव काव्यं यवनिकानाटकरूपेण परिवर्त्यते चेत् स एव महाकविः स्वकाव्यरचनातोऽपि शत-गुणं क्लेशमनु-भवेत् । द्वित्रैरुदाहरणैरुक्तं स्पष्टीक्रियते ।

पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥

अत्र लीलावधूतै रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्तानां पादन्यासक्वणित-रशनानां वेश्यानां तथा वर्षाग्रबिन्दूनां पतनस्य कटाक्षाणामामोचनस्य च प्रदर्शनं सुकरमेव । किन्तु मधुकरश्रेणिदीर्घान् नखपदसुखानिति विशेषणद्वयादनुभूयमानं सौन्दर्यं कथं मूर्तीक-रिष्यते । तत्र महाकवेः प्रतिभाऽपि बंभ्रमिष्यति । अन्यदुदाहरणम्—

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

इत्यत्र 'नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति' इत्यनेन सूच्यमाना मुनेर्विवेकशून्यता मूर्तीकर्तुं शक्यते । एतान् भवानाविष्कर्तुं यवनिकानाटककृता स्वप्रतिभामु-पयुज्य अन्ये मार्गा मार्गणीयाः स्युः ।

एवं विविधैरंशैरतितरां क्लेशावहः किल चलच्चित्ररंगः । चित्रशालासु प्रेक्षणावसरे प्रेक्षकाणां तत् सरसं सरलं ललितञ्च प्रतिभाति, किन्तु तन्निर्माणात् पूर्वं कियन्तः क्लेशाः संविधायकाद्यैः सोढव्याः स्युरित्यनुभववेद्यमेतत् । तथाहि-क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते इत्यादिभिरस्मिन् विषये महाकविरेवास्मान् प्रचोदयति । अस्मिन्नुद्यमे विजयो निश्चित एव । फलञ्च दूरव्यापकम् । संस्कृतप्रचार-प्रसारादीनामयमुपाधिरतितरां सफलः स्यात् । नितरां लाभकरश्च ।

●

अध्यात्मविद्या विद्यानाम्

श्रीहरिअरविन्दः *

चराचरेऽस्मिन् विश्वे कमपि प्राणिनं प्रति दुर्व्यवहारो न कर्त्तव्यः, दुर्भावना वर्जनीया, वसुधैव कुटुम्बकं माननीयम्। सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः, सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दुःखभाग् जनः—इत्यादिसुशोभन-भावविभूतयोऽस्माकं दार्शनिकाः प्रातःस्मरणीया विद्वांसः समस्तानां जीवानां सुखं, नैरुज्यं, कल्याणं, दुःखनिवृत्तिं चाकामयन्त। समग्रदुःखक्षये तत्त्वज्ञानमेव मुख्यसाधनं तैरमानि। त्रिविधानां दुःखानां मूलभूतं कारणं मनुष्याणां 'जन्म' एवास्ति। अतएव जीवः कौमार-यौवन-जरावस्थासु नानाविषकर्तव्या-कर्तव्यकर्मणां करणेन नितान्तं दुःखमनुभवति। तत्त्वज्ञानेन चैतद्दुःखस्य निवृत्तिर्भवति। तत्त्वज्ञानाय तत्त्वज्ञं तन्निष्ठं पुरुषमुपसृत्य 'अध्यात्म' शास्त्रस्य श्रवणं कर्तव्यम्। ततस्तस्य मननं विधेयम्। तदनु निदिध्यासनं विधाय आत्मदर्शनं कृत्वा नरः कृतकृत्यो भवति, पुनर्न जायते। भूयः कष्टं नानुभवति। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतिवाक्यान्याधारीकृत्य आत्मतत्त्वस्य यथार्थज्ञानं श्रवणमनननिदिध्यासनैरेव भवितु-मर्हतीति ज्ञायते। 'पुनरपि जननं, पुनरपि मरणं, पुनरपि जननीजठरे शयनम्' इति महतो दुःखाद् यदि निवृत्तिर्लब्धुं शक्यते चेत् तदध्यात्मदर्शनस्य श्रवणादिभिरात्मदर्शनं विधायैव, नान्यथा—'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'। किञ्च-यदि कस्यापि पुरुषस्य आत्मानुभूतिर्जायते तस्य सर्वविधानि दुःखानि प्रणश्यन्ति—

आत्मानं च विजानीयादहमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्॥

अध्यात्मशास्त्रेषु प्रामुख्यमावहति वेदान्तदर्शनम्, उपनिषत्सञ्ज्ञकम्। उपनिषत्सु ब्रह्मसूत्रेषु च ज्ञानस्य प्राधान्यम्। ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। आत्मानम् अधि, इति अध्यात्मम्।

पुरा खलु भारतवर्षेऽस्मिन् मानवा आत्मचिन्तनपरा वैराग्यमूर्त्तयः कठोरकष्टसहन-परायणाः त्यक्तसर्वविधकामाः सन्तो यदुपलब्धवन्तः, यच्च समग्रे निजजीवने सम्पादितवन्तः,

---

* प्राचार्यः, श्रीरामशङ्कर-साङ्गवेद-विद्यापीठ, कोडरा, चन्दहर, बस्ती।

येन च विश्वमिदं शान्तिसमन्वितं कृतवन्तः, तत् सर्वमध्यात्मचिन्तनमेवासीत्, नान्यत्। तादृशेनैव विश्वहिताय सम्पादितेन शुभकर्मणा तेऽस्मिन् भुवने "महर्षिः, महामुनिः" इत्यादि-शब्दनुतिभिः सश्रद्धं सादरमवन्द्यन्त, वन्द्यन्ते च। कथं न ते वन्दनीयाः ?—येषां प्रकाशात् खलु मानवा मानवा जाताः। विश्वेऽस्मिन् परस्परं प्रेमाऽऽदानप्रदानाय सम्प्रेरिताः। "स्वपार्श्वे किञ्चिदपि वस्तु यद्यस्ति तर्हि तेनान्यस्य यथाशक्यं परोपकारः कर्तव्यः। निजपार्श्वं वस्तु-रहितं विधायापि परस्योपकृतिः कार्या। परोपकारे स्वस्यैवोपकारः। परहिते स्वकीयं हितम्"—इत्यादि विश्वजनीनान् विचारान् प्रचार्य प्रसार्य तैरुपकृतं महदस्य भूतलस्य।

अस्मिञ्जगति कवयो नीतिज्ञाः, आलोचकाः, महात्मानः, मनीषिणो यस्मिन् कस्मिन्नपि देशे स्थले वा गृहीतजन्मानः कृतनिवासा वा भवन्तु, तैरवश्यमपि आत्मविषये जन्ममरणादि-विषये च विजिज्ञासा कृताऽऽलोक्यते। साधारणस्यापि मानवस्य हृदये कदाचित् प्रश्नोऽयं समुज्जृम्भते यत्–'कोऽहम् ? कुत आयातः ? कुत्र मया गन्तव्यम् ? लोके मया किं किं कर्तव्यम् ? मानवस्य किं च मुख्यं प्राप्तव्यम् ? जीवनस्य सार्थकता कथम् ?' इत्यादि। एत एव प्रश्ना मनुष्यं बलाद् यत्र विषये चिन्तनाय प्रेरयन्ति स विषयः "अध्यात्म" इति नाम्ना व्यवह्रियते जनैः। सुदृढं वक्तुमिदं शक्यते यदस्मिन् समग्रेऽपि भूमण्डले ये केचनापि महान्तः पुरुषाः प्रख्यातिं प्राप्नुवन्, तैः सर्वैरपि उपर्युक्तप्रश्ना बहुधा विचारिताः, निष्कर्षे च ते तं विषयं लब्धवन्तः, यो हि पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं प्रतिपादयति। "स्वमिव अन्यानपि जानीते, अन्या-नपि स्वं विजानाति"—इत्येवंविधा विचारदृष्टिर्लाघवाद् गौरवं प्रति समुन्मुखीकरोति नरम्। दृष्टिरियं यदि केनापि युक्तिप्रकारेण सिद्धयति तर्हि सोऽयमध्यात्मचिन्तन-प्रकार एव।

भगवत्पदवाच्येन महात्मना बुद्धेन अनूनकेऽपीह विश्वम्भरामण्डले आत्मचिन्तन-दया-परोपकारादिविषयाः प्रसारिताः। सम्यगवबुध्य संसारम्, अत्रत्य-सर्वविषयांश्च तेन सार्व-जनीनाय हिताय तथाऽऽचरितं येन हि सर्वंसहेयं व्याप्ता, उपकृता, शान्तिमधिगता च। मोह-मुग्धं, युद्धसम्पृक्तं, परपीडनेन स्वमनोरथपूरणसंलग्नं निर्दयमपि सम्राजमशोकं स संग्राम-विरामाय विवशं दया-परोपकार-संवलितमानसं विहितवान् यदि, तर्हि तद्द्वारा भारतवर्ष-मुल्लङ्घ्य धरित्रीमण्डलस्थेषु नैकेषु देशेषु, द्वीपेषूपद्वीपेषु चाध्यात्मिकसन्देशं सम्प्रेष्य भुवन-स्यास्य परमं हितमकरोत्। सैव विचारसरणिर्गौतमस्य स्वकीयभ्रातरं नन्दनामकं बलादबला-लोलुपं ततः समावर्जयन्ती महत्पदलाभान्वितं चकार। सांसारिका एव विषयाः सर्वमधिकृत्य नैव वर्तन्त इति तया घटनया स्पष्टीक्रियते। यदि भौतिकविषयेभ्योऽपि गरीयान् विषयोऽन्यो न सम्भवेत् तर्हि कथं नाम नन्दो बुद्धत्वलाभाय प्रायतत ? किं न वनितादिष्वेव व्यरमत् ?

कथमिव भगवत्पादत्वं प्राप्त आचार्यशङ्करः ? तत्रापि आध्यात्मिकमेव चिन्तनं तथ्यम् । स हि संसारकार्यक्रमसरण्यां नित्यव्यापृतानत एव दुःखितान् जनानवलोक्य तानाध्यात्मिक-चिन्तनद्वारा शान्तिसुखप्राप्त्यै समुद्बोधयामास । स्वल्पीयस्यपि स्वजीवने सोऽनारतं समस्तेऽपि देशे, विदेशे चाध्यात्मिकीं पताकां फरफरायमाणामकरोत् । जनता विमार्गगामिनी सारोगा तथा चिकित्सिता यथा सा सुतरामुल्लाघतां प्राप्ता । छिन्नभिन्ना वैदिकसंस्कृतिः पुनरुज्जीविता । नास्तिकता गताऽऽस्तिकता ऽऽयाता ।

अस्मिन् देशे आध्यात्मिकलहर्योऽविरतं विहरन्ते । बुद्धशङ्करवदिह परस्सहस्रं महा-पुरुषा आध्यात्मिकचेतनाभिः समग्रमपि भूपिण्डं समाश्वासयितुं, सान्त्वयितुं, समुद्बोधयितुं, परमशान्तिप्राप्तिसमर्थं विधातुं च भारतभुवमलमकुर्वन् । परमहंसो रामकृष्णः सम्यगधिगता-ध्यात्मिकशक्तिः परममनीश्वरवादिनं नरेन्द्रनाथं मनःपरिवर्त्तनाय विवशीकृत्येश्वरवादिनं विवेकानन्दं विधाय; तमेवेश्वरदूततुल्यतां प्रापय्याऽखण्डक्षोणिमण्डले भ्रामयित्वाऽध्यात्मभाव-प्रचारं कारयामास, येन किं देशिनः किं विदेशिनः सर्वेऽपि महदुपकृताः सञ्जाताः ।

एवमेव पाश्चात्त्यभूमावपि नैकेऽध्यात्मप्रकाशाः समुद्योतिताः सन्तो विश्वस्मिन् विकीर्णाः । यीशुख्रीस्त-शुकरातेमामगजाली-प्रभृतीनां विलक्षणाध्यात्मिकचेतनापरिप्लुतान्तः-करणानां महात्मनां भावाः सम्प्रत्यपि कस्यचिदपि जनस्य चेतनां जागरयितुं सक्षमाः ।

मोक्षमूलरस्याऽऽजीवनं वेदार्थानुशीलनम्, लेवटल्स्टायस्याऽऽध्यात्मिकभावपूर्णकथा-रचना, गेटेमहाभागस्य संस्कृतप्रेम, महात्मनो गान्धिन आध्यात्मिकी जीवनपद्धतिः, स्वामिनो दयानन्दस्य जीवनोत्सर्गः, इत्यादिबहूनां महापुरुषाणां प्रयासा जगति महदुपकारार्थमप्रति-हतगतयः संसिद्धाः ।

वर्तमाने समये वयमालोकयामः—गन्त्रीषु, मृत्तरेषु, विमानेषु, ग्रामेषु, तीर्थेषु, मन्दिरेषु च विदेशीयानां जनानां समूहः समाकलितभारतीयवेषभूषः, मुण्डितो जटिलो वा, काषायवासा, रुद्राक्ष-तुलसी-माल्यधारी, गीता-रामायण-वेदादिकं पठन् दरीदृश्यते । शालग्रामशिलाक्रमणे व्ययितशतमुद्रांस्तानालोकमालोकं ज्ञातुं शक्यते यत् समुपलब्ध-निःशेष-सांसारिक-सुखानामपि जनानां मनो न सन्तोषाय कल्पते, यथा सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी, सर्वभूतहिते रतः, सर्वभूतस्थ-मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते यः, स सुखी शान्तः शेते । अद्यत्वे पाश्चात्त्यदेशेषु जना यथाऽऽधिग्रस्ताः सन्तो भृशमात्महत्यायां प्रवर्तिताः प्राप्यन्ते, तत्र कारणमाध्यात्मिकभाव-राहित्यमिति कथने नात्युक्तिः ।

यद्यपि सार्वत्रिकः प्रचारोऽयं विलसतीह यन्त्रौतिकेऽस्मिन् विज्ञानशालिनि युगेऽलमध्यात्मचिन्तया, इत्यादि । नैतदुपयुक्तं, सुचिन्तितं वा । यतो हि येनाध्यात्मवादेन प्रभाविताः कवयो महाकवयो विश्वकवयो वाऽऽदर्शतामव्रजन्, व्रजन्ति, व्रजिस्यन्ति च; दुर्विचारका दुराचाराश्च जनाः सन्तोऽजायन्त, जायन्ते, जनिष्यन्ते च; स्वल्पशक्तिका जना राष्ट्रोद्धरणसमर्था अभूवन्, भवन्ति, भविष्यन्ति च; संसारपारावारनिमग्नाः परिपीडिताः शान्तिं सुखं चालभन्त, लभन्ते, लप्स्यन्ते च; स वादो नैव कोऽपि वादः ? वयं तु भृशं विश्वसिमः, शान्तिमनुभवामः, सुखं च विन्दामहे चिन्तनेनानेन । शनैः शनैः समस्तविश्वनिवासिनो जना अमुं वादं विद्यां वा प्रति समाकृष्टमानसाः समुन्मुखाः सन्तीति तु वयं प्रेक्षामह एव तावत् ।

आध्यात्मविद्याया मुख्यं लक्ष्यम्—परमा शान्तिः, परा निर्वृतिः, परमानन्दः, त्रिविधदुःखहानिः, इत्यादि ।

सत्यम्, विज्ञानेन मनुष्याणां नानाविधकार्याणां, 'न्यूनतानां वा पूर्तिः क्रियते, येन तेषां कामाः केचन पूर्णा भवन्ति । परन्तु—न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति' । अतोऽद्य अशेषेऽपि विश्वे शान्तिभावनायाः प्रचारो विधीयते । संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य जन्म एतदेवार्थमभूत् यत्—लोके परस्परं जन्यं न जायेत, आणविकास्त्रशस्त्राणामुपद्रवो न प्रसरेत्, देशेष्वखिलेषु शान्तिसाम्राज्यं विलसतु, इति । परन्तु क्वचिद् विमानानां बलान्नयनम्, क्वचिद् युद्धम्, प्रायः सर्वत्र गृहकलहः, सन्धिप्रस्तावाश्च दृश्यन्ते श्रूयन्ते चास्माभिः । एतस्यां स्थितौ यदि अध्यात्मभावनायाः सम्यगवबोधः प्रसार्येत, प्रत्येकं जनोऽपरं बन्धुत्वेन जानीयात्, तदनुरूपं च व्यवहरेत् तर्हि शान्तिः समुदेष्यति यत्र तत्र सर्वत्र ।

साम्प्रतमनुदिनं नवनूतनानां वस्तूनामाविष्कारा विधीयन्ते । बहुतिथात् कालादारभ्यमाणैरेभिराविष्कारैर्न मानवस्तुष्टिमधिगतवान्, कामा न पूरिताः । नित्यमेव काचन न्यूनता दृग्गोचरायते । तस्याः पूर्त्तिर्जाता चेदन्यन्नैयून्यमापतति । पृथिवीयं सन्तोषाय नालमस्माकमिति नराश्चन्द्रतलं चुचुम्बिरे, परन्तु तत्रापि मनस्तुष्टये नामिलत् किमपि जेमनम् ! शुक्रं मङ्गलं बृहस्पतिं वा परामृश्यापि शान्तिरुदेश्यतीति को जानीते ? अतो हेतोर्व्यासोक्तिं प्रति सहसा मनः श्रद्धत्ते—

यत्पृथिव्यां व्रीहियवा हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
एकस्यापि न पर्याप्तमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

परन्तु विलक्षणस्यास्य ब्रह्माण्डस्य लोकानां दृश्यानां रहस्यानां चावलोकनाय ज्ञानाय वा या जिज्ञासा समुदेति सा पिशाचीवत् सर्वान् विवशीकुरुते ।

तर्कये, परमखेदावहोऽयं विषयो यदनावश्यक-ऊकान्तरोड्डयनेषु कृतापव्ययाः समृद्धा विकसिताश्च देशा दरिद्रेषु शरणभिक्षार्थे परदेशपदविनामितशिरस्केषु जनेषु, विकासरहितेषु विकासोन्मुखेषु वा देशेषु दयां कथमपि न कुर्वन्ति, न वा सहायताप्रदानेन तानुपकुर्वन्ति, प्रत्युत उपहसन्ति निर्दयं व्यवहरन्ति च । न जाने मार्क्समहाशयस्य साम्यवादः कुत्र कोणे न्यलीयत ? अन्ये वा समतावादिनः क्व पलायिताः ? गृहकलहार्थे सर्वेऽपि साम्यवादं प्रयुञ्जते, परन्तु नैतादृशः कोऽपि महापुरुषो दृश्यते (आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नः युगपरिवर्तनसमर्थश्च) यो हि विश्वस्मिन्नपि परिद्वयमानमानसानां शरणार्थिनां दरिद्रदेशानां च समुद्धारकव्रती स्यात् ।

अत्रैतर्हि त्विदमावश्यकं यदध्यात्मचेतना सर्वेषां हृदयङ्गमा भवेत् । तयैव संसारस्य समुद्धारः सम्भवति । सैव क्षमाऽत्र कार्ये । यथा पुरा कुटीरनिवासी दरिद्रोऽपि जनः सन्तोषेण प्रसन्नतया जीवनं यापयति स्म, नाद्य तथा कोटिपतिरपि प्रसन्नाननो लक्ष्यते । चतुःपणार्जको जनः साधारणतयाऽन्यं नरं नरं न मनुते । अत्राध्यात्मभावनाहानित्वादेव सम्भवतीत्थम् ।

यावद् भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥

इति भावः कुत्रेदानीम् ? यदीदृशानां भावानां हृदयेन ग्रहणं भविष्यति तदाऽऽत्मवत्सर्वभूतेषु दर्शनं सम्भावयिष्यते, दरिद्रनारायणार्चनभावः परिपुष्टिं व्रजिष्यति, परस्परं बन्धुत्वव्यवहारश्चलिष्यति ।

आध्यात्मविद्या विद्यासु सर्वोत्तमत्वादियं सार्वत्रिकी सार्वकालिकी सर्वजनग्राहिणी च सती त्रिष्वेव कालेषु लोकोपकारिणी सिद्धयति । सा शिक्षयति—

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः । उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं
भूरि कर्मसु । योगः कर्मसु कौशलम् । सङ्गच्छध्वं, संवदध्वं सं वो
मनांसि जानताम् । उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान् निबोधत ।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे । सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु । इत्यादि

एतावद्भिरनेकैर्भावैर्मनुष्येषु परस्परं बन्धुत्वं प्रेमभावश्च पुष्पिष्यतः फलिष्यतश्चेत्यत्र नास्ति विचिकित्सा कापि । सर्वेषामेवाहितकरत्वान्निःशस्त्रीकरणाय जनाः प्रयतिष्यन्ते । आशास्तुं शक्यते च यदुन्नता देशा उन्नतिपथमारोढुकामानां देशानां सहायकत्वं यास्यन्ति ।

आध्यात्मिकशक्तिरेव महतीनामन्यासां शक्तीनां सम्यक् प्रयोगे क्षमा । पूर्णमपि ब्रह्माण्डमेकीकरणसामर्थ्यवती । संसारे समुत्पन्नानां नानाविधानां समस्यानां समाधाने विलक्षणं माध्यस्थ्यमावहति । भौतिकीनां शक्तीनां प्रयोगा विश्वस्मिन् बन्धुत्वभावसिद्धये नालम् ।

अध्यात्मविद्यैव, अध्यात्मदर्शनमेव तादृशकार्यकलापेषु स्वचातुर्यं प्रदर्शयति। किं वर्तमाने, किं वा भविष्येऽयमेव वादः सर्ववादेषु ज्यायान्। सर्वे वादा हि स्व-स्व-मतपुष्टयै सर्वानपि चान्यान् वादान् तिरस्कुर्वन्ति, द्विषन्ति, वक्रदृष्टयैव समीक्षन्ते, परन्तु सर्ववादसमन्वयकर्त्ता सम्पूर्णेऽपि भूमण्डले कोऽपि वादः, किमपि दर्शनं यद्यस्ति तर्हि अयमध्यात्मवाद, इदमध्यात्म-दर्शनम्, इयं चाध्यात्मविद्या।

प्राचीनकाले यथाऽयं वादः सर्वजनहिताय, सर्वमतसमन्वयाय, दरिद्रनारायणसेवायै, स्व-पर-भेदनिरसनाय प्रावर्तत मध्ये-मध्ये क्षीयमाणोऽपि; तथैवेदानीमपि सर्वत्र देशेषु शान्त्य-हिंसा-समता-परोपकार-विश्वबन्धुत्वादिभावान् प्रसारयन् विलसति विश्वमञ्चे सर्वोच्चपदे। इयमेवास्माकं भारतीयानां गुरुता यद्वयमिमामेव आध्यात्मिकीं विद्यां गृहीत्वा विश्वपाठशालायां गुरुत्वपदमुररीकुर्मः। स्वामिना विवेकानन्दमहाभागेनोक्तमासीद् यदस्माकं पार्श्वे विदेशेभ्यो दानाय यदि किमपि वस्तु विद्यते तर्हि तदध्यात्मदर्शनम्, अध्यात्मविद्या, आध्यात्मिकभावाः, आध्यात्मिकभोजनं च, नान्यत् किमपि। वस्तुतोऽद्य कृत्स्नमपि विश्वमध्यात्मभावाशनेन स्वकीयां ज्ञानजिघत्सामपनिनीषुर्दृश्यते। तस्याऽखिलापि अशनाशा यदि शाम्येत, तदध्यात्मभाव-जेमनेनैव।

किञ्च यदि विश्वेऽस्मिन् जना आध्यात्मिकान् भावानविगणय्य, आणविकशस्त्रास्त्राण्येव वर्द्धयिष्यन्ते, परस्परं वैमनस्यं छलप्रयोगं कृश-देश-जिघृक्षुतामेवावगाहन्ते तर्हि तेषां विनष्टि-रवश्यम्भाविनी। यदि ते लौकिकसाधनैः सहाऽऽध्यात्मिकभावानामपि सम्यग्ग्रहणं प्रयोगं प्रसारं च न कुर्वते, ते चन्द्रादिग्रहाणां क्षारमेव लप्स्यन्ते नान्यत् किमपि। एतस्मात् कारणाज् ज्ञानाविज्ञानयोः सामञ्जस्यविधानपूर्वकं भावानामादानप्रदानैः सर्वं कार्यजातं सुखं सरलञ्च सम्पन्नं भविष्यति।

भारतीया हि जना अद्यत्वेऽपि (पूर्वत आरभ्य) आजीवनं ते यत्किमपि कुर्युः, तुरीयावस्थायां तु दधतेऽध्यात्मविषयिणीमाकाङ्क्षामवश्यमपि। यतः सर्वोपरि सर्वमान्यमिदं वस्तु। समग्रेऽपि जीवने नानाविधविलासनिमग्नमानसा अपि जगन्नाथादयः 'तत्त्वं परं चिन्त्यते' इत्यादिवाक्यैरध्यात्मविषयसरस्वतीमवगाहन्तो लभ्यन्ते।

इयमेवैका विद्या या मानवं पूर्णात्पूर्णतरं सम्पादयति, अपूर्णतायाः पूर्णतां प्रति नयति, दभ्रताया अदभ्रतां प्रापयति, सङ्कोचादौदार्यं प्रत्युन्मुखीकरोति। अध्यात्मदर्शनसम्बन्धिशास्त्रेषु मध्यमणिरूपमलङ्कुर्वता श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रेणापि समुद्घोषितमस्ति—

अध्यात्मविद्या विद्यानाम्

जैनपरम्परा तद्दर्शनञ्च

पं० कैलाशचन्द्रशास्त्री *

इयं भारतभूमिः चिरकालत एव विविधधर्माणां प्रसवभूमिः। अस्यां विविधा महर्षयो दार्शनिकाः धर्मतीर्थङ्कराश्च समभूवन्। अस्या इतिवृत्तमतिप्राचीनम्। अत्र श्रमणानां निवृत्तिपरम्परा वैदिकानाञ्च प्रवृत्तिपरम्परा ऋग्वेदकालेऽपि प्रचलिता आसीत्। प्रवृत्ति-परम्परा देवपरम्परानाम्नाऽपि कथ्यते। यज्ञविधिः आश्रमव्यवस्था च तदङ्गभूतौ। तथैव निवृत्तिपरम्परा मुनिपरम्परानाम्नाऽपि कथ्यते। श्रमणविधिः वानप्रस्थधर्मश्च तदङ्गभूतौ। ऋग्वेदे उक्तम्—'मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसने मलाः।' वातो रशना मेखला येषां ते वातरशना मुनयः, अर्थात् दिगम्बराः। जैनधर्मेऽद्यापि दिगम्बरमुनयः समुपलभ्यन्ते। अस्य धर्मस्य परम्परा अतिप्राचीना। भगवान् महावीरस्तु अन्तिमस्तीर्थङ्करः।

मिथिलाप्रदेशे लिच्छविगणतन्त्रः प्राचीनकाले प्रचलित आसीत्। एतस्य ऐतिहासि-कता विवादरहिता। तस्य गणतन्त्रस्याध्यक्षः चेटक आसीत्। तत्पुत्री त्रिशला महावीरस्य माता आसीत्। एवं भगवतो महावीरस्य लिच्छविगणतन्त्रेण सह कौटुम्बिकसम्बन्ध आसीत्। भगवता महावीरेण स्वकीय-तपश्चर्यया धर्मदेशनया च श्रमणपरम्परा पल्लविता पुष्पिता च कृता। भगवतो महावीरतः पूर्वं त्रयोविंशतिस्तीर्थङ्कराः सञ्जाताः। तेषामितिवृत्तं जैन-पुराणेषु सुरक्षितं तिष्ठति। तेषु भगवान् ऋषभः प्रथम आसीत्। तेषामितिवृत्तं श्रीमद्-भागवतपुराणेऽपि विस्तरतः प्रोक्तम्। तत्र लिखितम्––'भगवान् परमेष्ठिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने महादेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणा-मूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार। २० स्क०-५ अ०-३। तत्रैव इदमपि लिखितं यत् ऋषभस्य शतपुत्रा आसन्। तेषु च ज्येष्ठो भरतस्तन्नाम्नैवायं देशो भारतवर्षनाम्ना विख्यातः। यथा–येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत्। येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति। भागवते ५।४।९। सिन्धुघाटीप्रदेशे एका नग्ना पुरुषमूर्तिः कायोत्सर्गमुद्रया उपलब्धा। इमां मूर्ति केचन विद्वांसः तीर्थङ्करप्रतिमारूपेण सङ्कल्पयन्ति। पाटलिपुत्रे लोहानीपुरस्थाने एका कायोत्सर्ग-

* अधिष्ठाता– वाराणसीथ–स्याद्वादमहाविद्यालयस्य।

मुद्रया स्थिता नग्नमूर्तिरुपलब्धा। प्रसिद्धपुरातत्त्वविचक्षणाः स्वर्गीयाः काशीप्रसादजायसवालप्रमुखाः सर्वेऽपि विद्वांस इमां तीर्थङ्करप्रतिमारूपेणैव सम्मानयन्ति । एषा मूर्तिः अद्यावधि उपलब्धासु बौद्धप्रतिमासु ब्राह्मणप्रतिमासु च प्राचीनतमा इत्येतेषामभिप्रायः । कलिङ्गाधिपतेःखोखेलस्य हाथीगुम्फशिलालेखेऽपि लिखितं यत् स जिनप्रतिमां पूजयति स्म । एतैः सङ्केतैर्ज्ञायते यत् जैनधर्मस्य ऐतिहासिकपरम्पराऽनुश्रुतिश्चातिप्राचीना ।

जैनधर्मस्य द्वाविंशतितमस्तीर्थङ्करो नेमिनाथः श्रीकृष्णभगवतोऽनुज आसीदिति जैन-हरिवंशपुराणेऽन्यत्र च लिखितम् । मथुरातः प्राप्तासु नेमिनाथमूर्तिषु उभयपार्श्वे श्रीकृष्णस्य बलरामस्य च प्रतिकृतिरङ्किता दृश्यते । एतैर्ज्ञायते यद् भारतीयसंस्कृतिः निवृत्तिधर्मिश्रमण-परम्परया प्रवृत्तिधर्मिणी आसीत् । ब्राह्मणपरम्परया च स ङ्ग्रथिता रज्जुवत् शोभमानाऽऽसीत् । उभयपरम्परयोर्मध्ये आदानप्रदानमपि सञ्जातम् । एतत्तु विदुषामन्वेषणस्य विषयः ।

पुराकाले सर्वत्र यज्ञविधिः प्रचलिताऽऽसीत् । यज्ञे च पशुहिंसायाः प्राधान्यमासीत् । 'यज्ञे वधोऽवधः' इत्येतदपि सूत्रितमासीत् । अद्य क्वापि याज्ञिकी हिंसा नैव भवति । इत्येतद् भगवतो महावीरस्य बुद्धस्य च अहिंसापरकधर्मदेशनाया फलम् । 'मा हिंस्यात् सर्वभूतानि' इति श्रुतिरपि श्रूयते किन्तु अन्यत्र अपवादोऽपि श्रूयते यत् एवंविधायां परिस्थित्यां हिंसा कार्या इति । किन्तु जैनधर्मे स्वजीवनस्य सङ्कटेऽपि हिंसा विधेया नास्ति । आत्मरक्षा करणीया न तु परवधः कर्तव्यः । परवधस्याभिप्रायं त्यक्त्वा आत्मरक्षाकरणे यदि परवधः स्यात् स तु 'अपनिषिद्धः किन्तु परवधस्याभिप्रायेण परस्य वधकरणन्तु हिंसैव । जैनधर्मे हिंसाया लक्षणं' 'प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा' इत्युक्तम् । यश्चतसृभिः विकथाभिः, कषायचतुष्टयेन, पञ्चभिरिन्द्रियैः निद्राप्रणयाभ्याञ्च परिणतः स प्रमत्त इत्युच्यते । योगशब्दः सम्बन्ध-पर्यायवचनः । व्यपरोपणं वियोगकरणम् । प्रमत्तयोगाद् हेतोः प्राणव्यपरोपणं हिंसैव । प्राणवियोगपूर्वको हि प्राणिवियोगः ।

केचित् कथयन्ति प्राणेभ्योऽन्य आत्मा । अतः प्राणवियोगेऽपि नात्मनः किञ्चिद् भवति । अतो हिंसैव नास्ति कुतोऽधर्मः । तन्न युक्तम्, प्राणवियोगे सति, तत्सम्बन्धिनो जीवस्य दुःखं भवति । अत एवोक्तम्–दुःखमुत्पद्यते जन्तोर्मनः संक्लिश्यतेऽस्य ते । तत्पर्यायश्च यस्यां सा हिंसा हेया प्रयत्नतः । अत आत्मनो नित्यत्वाद् हिंसैव न भवतीति यदुच्यते तन्न सम्यक् । यस्य हिंसा सञ्जायते तस्य जीवस्य दुःखं भवति । तस्य जीवनमपि नष्टं भवति । उक्ते हिंसालक्षणे "प्रमत्तयोगात्" प्राणव्यपरोपणमित्येतदुभयं विशेषणमुपादीयते, यतोऽन्यतराभावे हिंसा न भवतीत्येतद्ज्ञापनार्थम् । यदा प्रमत्तयोगो नास्ति केवलं प्राणव्यपरोपणमेव, न तदा हिंसा । यथा कश्चिद् संयतः स्वदृष्ट्या मार्गं निरीक्ष्य गच्छन् यदाऽग्रे पादं निक्षिपति तदैव कश्चिद्

जन्तुरकस्मादागत्य तत्पादनिक्षेपणस्थाने समापतति तदैव कश्चिद् •जन्तुः तत्पादसंघट्टेन म्रियते च, एतस्यामवस्थायां साधुरहिंसक एव यतः स सावधानः किन्तु असावधानावस्थायां हिंसामकुर्वन्नपि हिंसकः। अतो जैनधर्मे जीवो म्रियतां वा जीवतु, योऽयत्नाचारी विद्यते स हिंसादोषभागवश्यं भवति, किन्तु यः स्वकीयाचरणे सावधानो यत्नपरो भवति तस्य जीवघातेऽपि दोषो नास्ति। एवं प्रकारेण जैनधर्मे हिंसा द्विविधा विहिता—भावहिंसा द्रव्यहिंसा च। यत्र भावहिंसा विद्यते तत्र अवश्यं हिंसा भवति। किन्तु भावहिंसाऽभावे द्रव्यहिंसायां सत्यामपि हिंसा न भवति। अतो लोके शास्त्रेऽपि च यैरुपालम्भः क्रियते—जले जन्तुः स्थले जन्तुराकाशे जन्तुरेव च। जन्तुमालावृते लोके कथं साधुरहिंसकः। इति। सोऽत्र अवकाशं न लभते यतो ज्ञानध्यानपरायणस्य अपमन्त्रस्य साधोः प्रमत्तयोगो नास्ति। प्रमत्तयोग एव हिंसाया मूलम्। अत एव सर्वैरपि मनुष्यैः सदा सावधानतया तथाऽऽचरणीयं यथा परेषां स्वल्पमपि दुःखं न भवेत्।

केनाऽपि जनेन महावीरः पृष्टः कथं मया वर्तितव्यं यतो हिंसा न भवेत्। महावीरेण भगवता उक्तम्—जदं चरे जदं तिट्ठे जदमासे जदं सरा। जदं भुंजीज्ज भासेज्ज तदो पावं न लिप्पए॥ अर्थात् त्वया यत्नपूर्वकं सावधानतया गन्तव्यम्। सावधानतया स्थातव्यम्। सावधानतया स्वकीयमासनं स्वीकर्तव्यम्। शयनेऽपि सावधानतया वर्तितव्यम्। सावधानतया भोजनं कर्तव्यम्। सावधानतया च वार्तालापो विधेयः। एवं यदि स्वकीयाऽऽचरणे सावधानस्तदा भवानहिंसक एव। यदि सर्वैरपि जनैरेवं व्यवहारः क्रियेत तदा सर्वेऽपि सुखिनः भविष्यन्ति। अतो ये स्वोदरपूरणार्थं परेषां जन्तूनां भक्षणं कुर्वन्ति ते न समीचीनाः। मांसवत् मद्यमपि त्याज्यम्। मद्यपानेन मादवा नष्टा इत्यद्यापि श्रूयते। मद्यपायिनां दुर्दशा तु सर्वैरपि ज्ञायते। पिता मद्यं सेवते तत्पुत्राश्च बुभुक्षिता म्रियन्ते।

एवमेव अनुचितसाधनैः परद्रव्यहरणमपि नैव कर्तव्यम्। राज्याय यथोचितः करो दातव्यः। नैव तत्र चौर्यं कार्यम्। धूमयाने नैव निःशुल्कं गन्तव्यम्। उत्तमविक्रेयवस्तुषु हीनवस्तुसम्मेलनं कृत्वा व्यपारो नैव कर्तव्यः। भगवता महावीरेण एतत्सर्वमचौर्यव्रतभङ्ग-कारकं प्रतिपादितम्। स्वकीय-धनधान्यादिसम्पत्तेः स्वकीयामावश्यकतां विज्ञाय तदनुसारेण परिमाणं विधेयम्। एतावदेवेष्टमन्यदनिष्टमिति नियमो विधेयः। भगवता गुणभद्राचार्येण प्रोक्तम्—

आशागर्तः प्रतिप्राणि विश्वं यस्मिन्नणूपमम्।
कस्य किं कियदायाति वृथा वो विषयैषिता॥ आत्मानु० ३६।

प्रतिप्राणि तृष्णाया एतादृशो महान् गर्तो विद्यते यत्पूरणार्थमेतद् विश्वमपि परमाणु-तुल्यम् । यदि विश्वसम्पत्तेर्विभाजनं स्यात्तदा कियती कियती प्राप्तिः स्यादिति चिन्त्यम् । अतः सर्वैरपि स्वतृष्णां सीमितां कृत्वा लोकव्यवहारे तथा वर्तितव्यं यथा सर्वेषामपि सम्पोषणं स्यात् । एकोऽन्नं विना म्रियतेऽन्यश्चापरिमितभोजनं कृत्वा म्रियते इति किं समीचीनम् ? यः समाजाय प्रचुरं ददाति स्वयं चाल्पं गृह्णाति स एव महावीरमते सम्यक् समाजवादी अस्ति । अस्मिन् युगे मदीयदृष्ट्या महात्मगान्धी एव समाजवादी आसीत् । तेन महात्मना न किञ्चिदपि सञ्चितं नैव च स्वपुत्राणां चिन्ता कृता, किन्तु तत्सर्वमपि तदनुयायिभिर्विस्मृतम् । एवमेव च भगवता महावीरेण यदुपदिष्टं तत्सर्वमपि तदनुयायिभिर्नाङ्गीकृतम् । तन्नाममात्रमेव ते स्मरन्ति न तु कर्तव्यम् । अस्मिन् देशे एतदेव वैचित्र्यं यत् स्वपूज्यं पूजयन्ति न तु तद्-वचनं परिपालयन्ति । आपदि भगवन्तं स्मरन्ति न तु किञ्चित् पौरुषं कुर्वन्ति । भगवन्ना-मस्मरणेनैव सर्वं स्यादिति महती श्रद्धा वर्तते । वयं किमपि कुर्मो भगवत्प्रसादेन सर्वं क्षम्यं भवेदित्येषा श्रद्धाऽपि अस्मद्देशस्य दरिद्रतायाः कदाचारस्य च कारणम् । शुभस्याशुभस्य च स्वकर्मणः फलमवश्यमेव भोक्तव्यमित्येषा श्रद्धा न क्वापि दृश्यते । येऽशोभनमाचरन्ति तेऽपि शोभनफलमिच्छन्ति भगवत्प्रसादेन । अतो यथा ते सम्बद्धाधिकारिपुरुषेभ्य उत्कोचं दत्वा स्वकार्यं साधयन्ति तथैव भगवन्तमपि पत्रपुष्पादिरूपमुत्कोचं दत्वा स्वकार्यं साधयन्ति । अतोऽत्र भगवतोऽपि स्थितिस्तत्तुल्यैव विद्यते । ये भगवन्तमपि वञ्चयितुमभिलषन्ति ते किन्न कर्तुं क्षमाः । अतो धर्मस्यापि स्थितिर्विचित्रा विद्यते ।

जैनमते जिनभक्तिर्न जिनेन्द्रदेवस्य सम्प्रीत्यै क्रियते । यतो जिनेन्द्रा वीतरागा न ते स्तुत्या प्रसन्ना भवन्ति, नापि निन्दया रुष्टा भवन्ति । उक्तञ्च—

न पूजयाऽर्थस्त्वयि वीतरागे न निन्दया नाथ ! विवान्तवैरे ।
तथापि ते पुण्यगुणस्मृतिर्नः पुनाति चित्तं दुरिताञ्जनेभ्यः ।। इति

तथापि भगवतः पुण्यगुणस्मरणेनास्माकं चित्तं पापकालुष्येन रक्षितं भवति, इत्येतद-र्थमेव भगवन्तं पूजयन्ति जैनाः । भगवतो गुणस्मरणेन तदुपदिष्टाचाराऽऽचरणेन च मनुष्यः स्वयं भगवानेव भवतीति जैनानां मतम् । आत्मैव परमात्माराधनेन परमात्मा भवति । परमात्मभवनमेव यस्मादाराधनाया मुख्यं फलम् । सांसारिकसुखावाप्तिस्तु आनुषङ्गिकफलम् । यथा कृषको धान्यार्थमेव कृषिं करोति न तु तुषार्थम् । धान्योत्पत्तौ सत्यां तुषावाप्तिस्तु स्वयमेव जायते । अनयैव रीत्या जनेन परमात्मपदप्राप्त्यै एव यत्नः करणीयः ।

जैनदर्शने सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रञ्च मोक्षप्राप्तेः कारणम् । आत्मनो विनिश्चयः सम्यग्दर्शनम् । आत्मनः परिज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । आत्मनः स्थितिः सम्यक्चारित्रम् । अतः स्वस्यात्मैवोपादेयः । शेषाः सर्वेऽपि बाह्यपदार्था हेयाः । तेषु आसक्तिरेव कर्मबन्धस्य

कारणम् । विरतिस्तु मुक्तेः कारणम् । अत आत्मज्ञानमेव सर्वोत्कृष्टं, तदर्थमेव यत्नः करणीयः, किन्तु न कोऽपि आत्मानं जानाति न परमात्मानम् । किमेषा भारतीयशिक्षा ! अस्मदीय-शिक्षया आत्माऽपि बहिष्कृतः परमात्माऽपि दूरोत्सारितः । एतौ द्वावेव धर्मस्यालम्बनभूतौ । अतो धर्मोऽपि बहिष्कृतः । धर्मप्राणराष्ट्रे तत्प्राणा एव निष्कासितास्तदा किमवशिष्टमिति विचारयन्तु सुधियः ।

अहिंसया वर्तितव्यम । सत्यं वक्तव्यम् । चौर्यं नाचरणीयम् । परस्त्रीषु मातृवत् वर्तितव्यम् । अनावश्यकोऽर्थसङ्ग्रहो न कर्तव्यः । मदिरा न पेया । क्रोधो न कर्तव्यः । किमेते सम्प्रदायपरका धर्माः । एतैः सह किं कस्यचित् सम्प्रदायविशेषस्य सम्बन्धोऽस्ति ? एते तु मानवधर्माः । एतैर्विना मानवो मानव एव न स्यात् । जनसंख्यावृद्धिनिरोधाय निरोधस्य गर्भ-पातस्य च समाश्रयणं क्रियते, किन्तु यथाशक्ति ब्रह्मचर्येण वर्तितव्यमिति न कोऽपि समुपदिशति । स्वतन्त्रभारते नैतिकपतनस्य पराकाष्ठा सञ्जाता । किमेतेन नैतिकमूल्यरहितेन स्वातन्त्र्येण । यदि भारतं भारतमेव न स्यात्तदा किं भारतस्य वैशिष्ट्यम् । मनुस्मृतौ प्रोक्तम्—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ इति ।

अधुना तु एतद्देशप्रसूता मानवाः स्वकीयं चारित्रं विस्मृत्य परकीयमेवाचारमाचरन्ति, काऽपि मर्यादा नास्ति । सर्वत्र उच्छृङ्खलतायाः साम्राज्यं विद्यते यस्मिन् देशे विविधा महर्षयः सञ्जाता यैः प्रभूता सद्विचारप्रचुरा ग्रन्थसन्ततिर्विरचिता तस्य देशस्य वर्तमाननैतिकदशां विलोक्य कष्टं भवति । अतो नैतिकशिक्षाया महती आवश्यकता । तदर्थञ्च संस्कृतशिक्षा आवश्यकी । यद्यपि भगवता महावीरेण बुद्धभागवता च लोकभाषया प्राकृतगिरा धर्मोपदेशः कृतः किन्तु जैनाचार्यैः बौद्धाचार्यैश्च गीर्वाणभारतीभाण्डारः समृद्धिं नीतः । उमा-स्वाम्याचार्येण सर्वप्रथमं तत्त्वार्थसूत्रं रचितम् । तस्य दशाध्यायेषु सर्वाऽपि जिनवाणी सूत्ररूपेण सङ्कलिता । तदनन्तरं तु प्रायः सर्वैरपि जैनाचार्यैः संस्कृतमवलम्ब्यैव ग्रन्थरचना कृता । संस्कृतसाहित्यस्य किमपि क्षेत्रं तद्रचनाभिरसंस्कृतं नास्ति । एकेन जैनाचार्येण तु मृगपशु-पक्षिशास्त्रमपि विरचितम् । अन्येन च सङ्गीतसमयसारोऽपि रचितः । पशुपक्षिविषये सङ्गीतविषये च संस्कृतरचना विरला । ज्यौतिषविषये आयुर्वेदविषये च बह्वो जैनग्रन्था अमुद्रिताः सन्ति । जैनदर्शनविषये च प्रचुरा दार्शनिकग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । दार्शनिकेषु समन्तभद्र-सिद्धसेनाऽकलङ्क-हरिभद्र-विद्यानन्द-प्रभाचन्द्रप्रभृतयः प्रखरा दार्शनिकाः समभूवन् । यथा उद्योतकारेण न्यायसूत्र-मवलम्ब्य न्यायवार्तिकं विरचितं तथैव भट्टाकलङ्केन तत्त्वार्थसूत्रमवलम्ब्य तत्त्वार्थवार्तिकं विरचितम् । यथा कुमारिलेन मीमांसाश्लोकवार्तिकं विरचितं तथा आचार्य-विद्यानन्देन तत्त्वार्थ-

श्लोकवार्तिकं विरचितम् । विद्यानन्दो जन्मना मीमांसक एवासीत् । जैनधर्मस्वीकारानन्तरं तेनाष्टसाहस्री विरचिता । तस्यां पूर्वं मीमांसादर्शनस्यैव समीक्षा विस्तारेण कृता । मीमांसको वेदस्यापौरुषेयत्वसमर्थकः । धर्मे चोदना हि प्रमाणमिति तस्य मतिः । 'चोदना हि भूतं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयितुमलम् ।' इति शाबरभाष्ये प्रोक्तम्। जैनास्तु वेदस्य प्रामाण्यं नैव स्वीकुर्वन्ति । अतो समन्तभद्रेण आप्तमीमांसाप्रकरणे पुरुषस्याऽर्हतः सर्वज्ञता साधिता—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
अनुमेयत्वतो ग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥

कुमारिलेण तन्त्रवार्तिके सर्वज्ञतायाः खण्डनं कृतम् । तेनैवोक्तम्—

धर्मज्ञत्वानिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते ।
अर्थमन्यद्विजानस्तु पुरुषः केन वार्यते ॥

कुमारिलस्य समीक्षा अकलङ्केन विद्यानन्देनाऽन्यैश्च जैनदार्शनिकैः स्वकीयग्रन्थेषु कृता । एवं दर्शनशास्त्रग्रन्थेषु रुचिराः प्रसङ्गा वर्तन्ते, येषां तुलनात्मकाऽध्ययनेन भारतीयदर्शनशास्त्रस्य विकासः कथं सञ्जात इति विज्ञायते ।

कथंचित्तत् सदेवैके कथंचिदसदेव तत् ।
तथोभयमवाच्यं च न्ययोगान्तं हि सर्वथा ॥

केचिद् वदन्ति वस्तु सर्वथा सदेव । केचिद् वदन्ति सर्वथा असदेव । केचिद् वदन्ति नित्यमेव । केचिद् वदन्ति अनित्यमेव । केचिद् वदन्ति एकमेव । किन्तु यदस्ति तन्नास्त्यपि । स्वरूपेणैव सर्वस्य वस्तुनोऽस्तित्वं पररूपेण तु नास्तित्वम् । स्वपरादानापोहन-व्यवस्थापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम्, यद्येवं न स्यात् सर्वं सर्वात्मकं भवेत् । घटो घटरूपेणैवास्ति न पटरूपेण, पटोऽपि पटरूपेणैवास्ति न घटरूपेण । यद्येवं न स्यात् तदा घटः पटो भवेत् । पटोऽपि घटो भवेत् । अतः सर्वं वस्तु भावाभावात्मकम् । यथा भावो वस्तुधर्मस्तथा अभावोऽपि वस्तु-धर्मः । तुच्छाभावो नेष्यते जैनैः । जैनदर्शने द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु । न द्रव्यं पर्यायरहितं भवति । नापि पर्यायो द्रव्यं विना । द्रव्यं नित्यं, पर्यायोऽनित्यः । अत उभयोरैक्यात्मकं वस्तु नित्यानित्यात्मकम् । केचिद् वदन्ति प्रदीपः क्षणिकः, आकाशश्च नित्यम् । किन्तु जैना वदन्ति— अपदोपमाव्योम समस्वभावं स्याद्वादमुद्रानतिभेदि वस्तु ॥ इति अनेकान्तवादस्यैव फलितार्थौ सप्तभङ्गीवाद-नयवादौ स्तः । अनेकान्तवादे सर्वेषामेकान्तवादिदर्शनानां समन्वयः क्रियते । एकान्तानां समूह एवाऽनेकान्तः । यदैकान्तो न स्यात्तदा सत्समूहात्मकस्य अनेकान्तवादस्याप्य-

भावः स्यात् । अस्मिन्ननेकान्तवादेऽन्यैर्दार्शनिकैर्ये दोषा विरोध-वैयधिकरण-सङ्कर-व्यतिकारादय आपादिताः, जैनदार्शनिकैः तेषां परिहारो विस्तरेण कृतः । "सूत्रकारबादरायणेनोक्तं नैकस्मिन्नसम्भवात्, आचार्यशङ्करेणापि स्वकीयभाष्ये तद् विस्तारितम् । बौद्धदार्शनिकैरपि धर्मकीर्तिशान्तरक्षितप्रभृतिभिस्तत्समीक्षाः कृताः । अकलङ्क-विद्यानन्दादिभिर्जैनदार्शनिकैस्तत्परिहारः कृतः । एतत् सर्वं दर्शनरसिकैः सावधानतयाऽध्येतव्यम् ।

जैनदर्शने न केवलं वस्तुसिद्धिरनेकान्तद्वारेण क्रियते, जैनवैयाकरणैः शब्दसिद्धिरपि अनेकान्तरूपेण कृता । पाणिनिव्याकरणे रामशब्दस्य बहुवचनरूपसिद्धौ 'रामश्च रामश्च रामश्च' इति त्रयो रामशब्दाः संख्यया । तेषु च द्वयोर्लोपं कृत्वा तदनन्तरं रामा इति रूपम् किन्तु जैनवैयाकरणाः कथयन्ति एकस्मिन् रामशब्दे एकस्य द्वयोर्बहूनाञ्च रामाणां कथने योग्यताऽस्ति । यादृशः प्रत्ययः प्रयुज्यते तादृश एव अर्थबोधो भवति । इति जैनेन्द्रव्याकरणमनेकशेषमित्युच्यते ।

इत्येवं संस्कृतसाहित्यं जैनाचार्यैः स्वकीयैः शास्त्रसन्दर्भैः सम्पोषितं सम्पूरितञ्च ।

विभावना-विवेकः

पं० रघुनाथप्रसादश्चतुर्वेदः *

निबन्धेऽस्मिन् विभावनालङ्कारविषये किञ्चित् प्रास्तविकं प्रस्तूयते। अमुमलङ्कारमधिकृत्य संस्कृतसाहित्य-शास्त्रस्य मूर्धन्यान् ग्रन्थान् विलोकयता यदवगतं निश्चितं च तदेतदेव, यद् वस्तुनो भेदोपभेदानामाधिक्यं दधतामनेकालङ्काराणां ते भेदा विभिन्नानेकालङ्कारसङ्कीर्णतया प्रायः शिथिला एव सन्ति। अनेकालङ्काराणां प्रतीतिस्थले एकस्मिन् पद्ये गद्यांशे वा प्रतीयमानानामनेकालङ्काराणां मध्यादेकतरस्य निर्णयस्तत्साधकबाधकप्रमाणेष्वाधारितम्। एकस्य साधकेनापरस्य बाधकेन च विनाऽऽपाततो भासमानेष्वलङ्कारेष्वेकतरस्य निर्णयो नहि कर्तुं शक्यते। एवंविधे संकीर्णस्थले बहवोऽलङ्कारास्तिलतण्डुलन्यायेन परस्परं संसृज्यापि पार्थक्येन भासमानाः प्रतीयन्ते चेत् तदा तत्र संसृष्टिनामालंकारो भवति, यदा च ते नीरक्षीरन्यायेनानया रीत्यैकीभूताः परस्परं मिश्रिताश्च यत्तेष्वेकतरस्य पार्थक्येन प्रतीतिरेव न जायते, तदा तत्र कस्याप्येकतरस्य सत्तामनिर्देश्य संकरालंकारस्यैव प्राधान्यं कथयितुं शक्यते।

वस्तुतोऽलंकाराणां जीवनं तेषामपूर्वचमत्कृतावाधारितम्। अलंकाराणां भेदोपभेदेषु तदुदाहरणेषु च साहित्य-शास्त्रस्य मर्मज्ञा विपश्चितस्तद्विषयाभिज्ञाः सहृदयाः सामाजिकाश्च कस्याप्यपूर्वचमत्कारस्यास्वादं नैव कुर्वन्ति यदि तदा तस्यालंकारस्य ते बहुविधा भेदप्रभेदाः प्रायशोऽनुपयुक्ता असंगताश्च।

कुवलयानन्दकारैः श्रीमदप्पयदीक्षितमहोदयैर्विलिखितान्यालंकारभेदप्रभेदानामिव विभावनालंकारस्यापि ये षड्भेदास्तैर्विलिखितास्तेऽपि स्वशिथिलतया चमत्कारशून्यतया च स्वकीये एकस्मिन्नेव भेदे समाविशन्ति। संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य मूर्धन्येन विदुषा पण्डितराजजगन्नाथमहोदयेनाप्येतदेव स्वीकृतं लिखितमपि।

अस्मिन् विषये श्रीपण्डितराजमहोदयैः स्वीये 'रसगंगाधर'ग्रन्थे विभावनालंकारविवेचनावसरे विलिखितम् यत् 'एवं चास्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशे अभेदाध्यवसानरूपाति-

---

* दशभुजीगणेश, मथुरा।

शयोक्तिरनुप्राणकतया स्थिता'। श्रीपण्डितराजमहोदयस्यैतत्कथनानुसारं विभावनालंकारे सर्वत्रैव न केवलं तस्याः कार्यांशे एव नापि कारणांशेऽकारणांशे वा भेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणकतया तिष्ठति। तिष्ठतु नाम सा तस्य तावत्यंशे, विभावनायाः केवलं कार्यांशे एवाभेदाध्यवसानमूलायाश्चातिशयोक्तेरवस्थानं ममाप्यभीष्टं परं तावदेव यावद् विभावनालंकारस्याभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिकृतानुप्राणकतया सर्वथाशून्यं तत्कृतसंकीर्णतया नितान्तं विविक्तं विशुद्धं चोदाहरणं नैव दृग्गोचरतां याति। यदा च विभावनालंकारस्य केवलं कार्यांशे एवाभेदाध्यवसानमूलातिशयोक्तेः स्थितिः श्रीपण्डितराजजगन्नाथसदृशैः साहित्यशास्त्रस्य मूर्धन्यैरपि विपश्चिद्वर्यैः स्वीकृता तदा येषां पद्यानां कार्य-कारणरूपे उभयांशे तेषां सर्वांशे वाऽभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिर्व्याप्ता, लक्षणानुसारं तत्र विद्यमानां तां रूपकातिशयोक्तिमनादृत्य विभावनालंकारप्रतिपादनस्यौचित्यं लेशमात्रमपि न प्रतिभाति। अतः श्रीपण्डितराजमहोदयस्य कथनानुसारं—

> **'शंखाद् वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्।'**
> **'तिलपुष्पात् समायाति वायुश्चन्दनसौरभः।**
> **इन्दीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखाः॥'**

इत्यादिपद्ये विशुद्धरूपकातिशयोक्तेरुदाहरणे एव न तु श्रीमदप्पय्यदीक्षितमहोदयानां चतुर्थविभावनायाः यतोऽनयोः पद्ययोः कार्यकारणात्मके उभयांशे तयोः सर्वांशे वाभेदाध्यवसानं नितरां स्पष्टमेव प्रतिभाति। ततश्च 'एवञ्चास्मिन्' इत्यादिना विभावनायाः केवलं कार्यांशे एवाभेदाध्यवसानमूलाया अतिशयोक्तेः प्रतिपादनस्याव्यवहितोत्तरमेवैकस्मिन् स्वकीये एव विभावनालंकारस्योदाहरणे यदैतेऽध्यवसानमूलाया अतिशयोक्तेः साक्षात्कारं नैव कुर्वन्ति तदा ते तत्कालमेव पुनः कथयन्ति यत्—

"अथातिशयोक्तिर्न सर्वस्यां विभावनायामनुप्राणिका किन्तु क्वचित्-निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने॥ इत्यत्र विभावनाया-मतिशयोक्तेरध्यवसानमूलाया अननुप्राणकत्वात्।" इति

श्रीपण्डितराजस्यैतत्कथनानुसारं विभावनायां सर्वदैवाभेदाध्यवसानमूलाया अतिशयोक्तेरननुप्राणकता नैव विद्यते सातिशयोक्तिः पुनर्यत्र कुत्राप्येव तदनुप्राणकतया तिष्ठति यतस्तैरुदाहृते विभावनालंकारस्यास्मिन्निरुपादानसंभारमित्याद्युदाहरणे सा तदनुप्राणिका नैवास्ति। अतोऽभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तेरुपजीवकतया सर्वथा शून्यं विभावनालंकारस्येदमुदाहरणमवलोक्य ते नितान्तं स्पष्टैरेवाक्षरैः पुनः कथयन्ति यत्—

'निरुपादानसंभार'मित्यत्र ऽप्रत्यूहैव विभावना भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्व-व्यभिचारः । एतेन विभावनायां सर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिका इति सर्वस्वकारोक्तिरपास्ता ।

अनया रीत्या श्रीपण्डितराजमहोदयैरुपर्युद्धृतासु स्वरसगंगाधरपंक्तिषु सर्वत्रैवाति-शयोक्तेरनुप्राणकतां स्वीकुर्वतां सर्वस्वकाराणामपि कथनमवास्तमेव । ततः श्रीपण्डितराज-महोदयैरेव यदा विभावनालंकारस्योदाहरणत्वेन विन्यस्ते स्वीये निरुपादानसंभारमिति पद्येऽतिशयोक्तिस्थले 'जगच्चित्रम्' इत्यंशे रूपककृता विभावनालंकारस्यानुप्राणकता दृष्टा ततस्तैः पुनरपि निगदितं यत्—

'मास्म भूत् सर्वत्र विभावनायामतिशयोक्तिरनुप्राणिका आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानु-प्राणकम् तच्च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिच्च रूपकेण इति न दोषः ।'

अनेन कथनेन श्रीपण्डितराजमहोदयैः पूर्वं प्रतिपादितायां विभावनायां सर्वत्रैवाभेदाध्य-वसानरूपातिशयोक्तेरनुप्राणकतां निराकृत्याहार्यभेदबुद्धिमात्रस्यैवानुप्राणकता क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिच्च रूपकेण स्वीकृता । एषामेतत्कथनस्यैषोऽभिप्रायो विद्यते यद् विभावनालंकारेऽनयोर-लंकारयोर्मध्याद्यस्य कस्याप्येकतरस्यैवानुप्राणकता तिष्ठति । सापि केवलं तस्याः कार्यांशे एवेति तैः पूर्वमेव प्रतिपादितम्, यदा चैवं विभावनायामभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकस्य च क्वाचित्कीमनुप्राणकतां विना नितान्तं विशुद्धविभावनायास्ते स्थितिमेव नैव वदन्ति तदैतत् कथं कथयितुं शक्यते यद् विभावनालंकारस्योदाहरणान्यनयोरनुप्राणकतामुपजीवकतां च विना नितरां विशुद्धान्यपि सन्ति । श्रीपण्डितराजस्य कथनानुसारमपि यत्र क्वचिदतिशयोक्तिः क्वचिद् रूपकं विभावनायामनुप्राणकत्वेन तिष्ठत एव ।

अस्मिन् विषये मयैतन्निवेद्यते यद् विभावनालंकारस्यानेकान्युदाहरणान्यतिशयोक्ति-रूपककृतानुप्राणकतया सर्वथा रहितानि नितरां विशुद्धान्यपि सन्ति । विभावनायाश्चतुर्थ-विभावनायाश्चोदाहरणेषु यत्र प्रतीयमानमभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकस्य चास्तित्वं केवलं तस्य कार्यांशे एवास्ति न तु सर्वांशे, परं श्रीमदप्पय्यदीक्षितमहोदयाः कार्यकारणयो-भयांशे पद्यानां सर्वांशे वाभेदाध्यवसानवन्ति रूपकातिशयोक्तेर्नितिरां स्पष्टान्युदाहरणानि रुविभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चोदाहरणेषु च सन्ति । तेषां च सर्वाधिकं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं चैतदेवावलोक्यते यत्ते रूपकातिशयोक्तेर्वर्णनावसरे—"पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति सिताः शराः" इति पद्यांशं पूर्वं रूपकातिशयोक्तेरुदाहरणतया न्यस्यन्ति अनन्तरं विभावनायाश्चतुर्थ विभावनायाश्च वर्णनावसरे—

तिलपुष्पात् समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।
इन्दीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखाः ॥

इत्यादि केवलं पर्यायवाचकैरेव शब्दैर्यत् किंचित् परिवर्तितं तदेव पद्यं विभावनायाश्च—तुर्थविभावनायाश्चोदाहरणत्वेनोपस्थापयन्ति, न जाने तेषां सा कीदृशी दृष्टिरस्ति यस्यां भिन्न-भिन्नस्थलेषु न्यस्त एक एव पदार्थो विभिन्नरूपेण भासते ।

विभावनायां रूपककृतानुप्राणकतायाश्चोदाहरणं पण्डितराजजगन्नाथस्य "निरुपादान-संभारम्" इति पद्यं सुयोग्यविदुषां सहृदयसामाजिकानां पुरस्तादेव विद्यते । इदानीं तस्य केवलं कार्यांशे एवाभेदाध्यवसानं विदधत्या अभेदाध्यावसानरूपातिशयोक्तेरनुप्राणकताया उदाहरणमधो न्यस्यते तदपि विद्वद्भिरवलोकनीयम् ।

विनैव शस्त्रं हृदयानि यूनां विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।
अनन्तमायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलाब्जदलायिताक्ष्यः ॥

अस्मिन् पद्ये दारयन्त्यःपदस्य मुख्योऽर्थो विदारणं द्वैधीभावसम्पादनं च तस्य गौणे प्रासङ्गिके वा कामादिजनितपीडाविशेषरूपेऽर्थेऽध्यवसीयते । एतदभेदाध्यवसानं दारणरूपे केवलं तस्य कार्यांश एव विद्यते, न तु कार्यकारणयोरुभयांशे, नापि पद्यस्य सर्वांशे वा । अत एतत् पद्यं केवलं कार्यांशे एवाभेदाध्यवसानं दधत अतिशयोक्त्यनुप्राणितस्य विभावनालंकारस्य चतुर्थविभावनायाश्च सुस्पष्टमुदाहरणं विद्यते ।

इदानीं स्वमतानुसारमभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकस्य चानुप्राणकतया सर्वथा शून्यानि नितान्तं विविक्तानि विशुद्धानि च विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चोदाहरणानि न्यस्यन्ते तानि चावलोकनीयानि ।

'पश्य लाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् ।' पद्यांशमेतदभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकस्य चानुप्राणकतया सर्वथा शून्यं विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्च सुस्पष्टमुदाहरणम्, यतोऽस्मिन् पद्ये नायिकायाश्चरणयुगलं रक्ततासंचारकेण लाक्षारसेनासिक्तमपि रक्तं यतोऽस्य पद्यस्य कस्मिन्नप्यंशेऽभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकस्य चानुप्राणकता नैव दृश्यते, अत एवैतत् पद्यं विशुद्धविभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चोदाहरण मेव ।

अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।
अभूषणमनोहारि वपुर्भाति मृगीदृशः ॥

कुरङ्गाक्ष्या मध्यभागं विनैव परिश्रमेण कृशं, नेत्रयुगलं विनैव शङ्कया चपलं, तथैव शरीरं विनाप्याभूषणैर्मनोहरमस्त्यतोऽत्राप्यभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्ते रूपकालंकारस्य चानु-

प्राणकताया लेशमात्रमपि नास्ति, तथा च विनैव कारणेनाकारणेन वा कार्योत्पत्तौ विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्च विशुद्धोदाहरणमेवैतत् पद्यम् ।

'शीतांशुकिरणास्तन्वि हन्त सन्तापयन्ति ताम्' अस्मिन् पद्यांशे चन्द्रमसः शैत्यसंचारकाः कराः स्वशैत्यमप्रदाय वियोगिनीं नायिकां सन्तापयन्ति, अत एतदपि पद्यं विनैव कारणेनाकारणेन वा कार्यस्योत्पत्त्या विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चानुप्राणकतया सर्वथा शून्यं पूर्णशुद्धमेव तस्या उदाहरणम् ।

इत्थं च विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चाभेदाध्यवसानमूलातिशयोक्तिरूपककृतानुप्राणकतया सर्वथा शून्यानि नितान्तं विविक्तानि पूर्णरूपेण विशुद्धानि चोदाहरणानि यदा प्रचुरपरिमाणे सन्ति तदा रूपकातिशयोक्तेर्विशुद्धोदाहरणयोः 'शंखाद् वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्', 'तिलपुष्पात् समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।' इन्दीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखाः ॥' अनयोः पद्ययोः विभावनायाश्चतुर्थविभावनायाश्चोदाहरणतया स्वीकरणं तत्र तयोर्विन्यसनं च नितान्तमसङ्गतमनुपयुक्तञ्चैव प्रतीयते ।

यदि श्रीपण्डितराजमहोदयानां सरणिमनुसृत्य विभावनालङ्कारेऽनुप्राणकतयाऽभेदाध्यवसानं स्वीकृत्य यथावसरमतिशयोक्तिरूपकाभ्यामन्यतरस्यास्तित्वमनिवार्यरूपेणैव स्वीक्रियते तदानयोरलंकारयोर्विषयं विभज्य कार्य-कारणयोरुभयांशे पद्यानां सर्वांशे वाभेदाध्यवसानवत्सूदाहरणेषु रूपकातिशयोक्तेः केवलं कार्यांश-मात्रेऽभेदाध्यवसानवत्सु चोदाहरणेषु विभावनालंकारस्य स्वीकरणमेवास्या विषमसमस्याया एकमात्रं सर्वसुगमं श्रेयस्करं च समाधानमिति द्रढीयान् मे विश्वासः ।

काव्यत्वमधुनैव संशीत्यविषयः

डॉ० रेवाप्रसादो द्विवेदी ★

परमार्थसुधाया २:३ अंके 'अपि नाम काव्यत्वमधुनापि संशीतिविषयमिति अशुद्ध-शीर्षकं श्रीविश्वनाथमिश्रलेखं दृष्ट्वा विस्मित-क्षुभितोऽस्मि। मार्च-मासे बीकानेरमुपेयुषा दृष्ट-शार्दूलसंस्कृतविद्यापीठेन मया तत्रैव मध्येसभं प्रदत्त-तत्सर्व-प्रश्नोत्तरेण मदीयायाः काव्यालंकारकारिकायाः कारिकामात्रांशोऽध्येतुमुपच्छन्दितः श्रीमते मिश्राय। अथ विस्मितोऽस्मि तानेव प्रश्नानादाय निबन्ध एष रचितः, न चानुशीलितः सवृतिको मम संपूर्णः कारिकाग्रन्थो निबन्धकृता इति क्षुभितोऽस्मि यत् संपूर्णेऽपि निबन्धे मम, कारिकाया वा मदीयाया नाम निबन्धकृतानेन सशपथं न गृहीतम्। नायमाधुनिकानां समयस्तत्त्वार्थपरिशीलनायाम्। अष्टभिः श्लोकैः श्रीमन्तं विश्वनाथमिश्रममुं स्पष्टं धिक्कृत्य सांप्रतं तस्य संतोषाय भूयोऽप्युत्तरेणात्मानं खेदयामः।

१. कविः शब्दमेव करोति नार्थमिति प्रतीपं वचः। रूपकादिषु मुखादिषु चन्द्रादीनां [न तु चन्द्रत्वादीनाम्] आरोपः अर्थ-रूप एव। अयं च प्रौढोक्तिसिद्ध इति कविनैव कृतः। शब्दश्च स्फोटात्मा नित्यश्चेति समयमुररीकृतवतः शाब्दिकस्य मते प्रत्युत अनुत्पाद्य एव, नित्यत्वोपाद्यत्वयोर्विप्रतिषिद्धत्वात्। 'शब्दस्य ब्रह्माभिन्नत्वमि'ति समयमभ्युपेयुषां पुनर्भूयोऽप्यसौ नोत्पाद्य एव, ब्रह्मण उत्पाद्यत्वस्य सर्वदर्शनप्रतिषिद्धत्वात्। नादात्मन उपाधेरुत्पत्ति-विनाशाभ्यामुपचर्येते तावेतस्मिन्निति कल्पे मूलक्षयः, नादस्यानित्यत्वात् तृतीयक्षणनिष्ठ-ध्वंसप्रतियोगित्वाच्च समुदायानापत्तेः, समुदायप्रसिद्ध्यर्थमेव च दर्शनान्तरानभ्युपेतस्यापि स्फोटात्मनो नित्यस्य शब्दस्य शाब्दिकेष्वभ्युपगतेः। शब्दान् योजयतीति विवक्षायां पुनः पृच्छामः शब्दब्रह्मण एकत्वे कीदृशी योजना, बैखर्युपाधिभेदेन बहुत्वे पुनर्बैखरीणामेव योजना पारिशेष्यसिद्धा। न च प्रतिपक्षो बैखर्यां शब्दत्वं पश्यतीत्युभयतःपाशा रज्जुः। अयं पुनर्गण्ड-स्योपरि पिटको यच्छब्दस्य स्फोटात्मकत्वे भगवतः पतञ्जलेर्विरोधः। भगवानेष शब्दे उच्चारणकर्मत्वं कण्ठरवेणैवोदाहरति 'येनोच्चारितेन सास्नाविषाणे'त्यादिनोपन्यासेन

★ आचार्योऽध्यक्षश्च साहित्यविभागस्य काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गत-संस्कृत-महाविद्यालयस्य।

मिश्रोद्धृतेन। उच्चारणं हि कण्ठताल्वादिजन्यनादानुकूलो व्यापारः। तत्कर्मत्वं बैखरीशब्द एव न तु शपथेन विज्ञाप्यमाने स्फोटे। उच्चारणं हि स्फोटस्य व्यञ्जकम्, न तु स्फोट उच्चारणस्य कर्म। उच्चारणपदस्यामुख्यत्वपक्षः पुनरशक्त्या पटस्यैव खड्गत्वेन परिभाषणम्। यदि च बैखरी न शब्दः, तर्हि कथं तत्र शब्दत्वनिरासप्रयासरभसः। न ह्यनग्नित्वमद्भ्यो निरस्यन्तो दृश्यन्ते प्रेक्षावन्तः। सिद्धमेतेन व्यवहारतो वैखर्यामेव शब्दत्वमिति। अतएव युक्तभाषी भगवान् गोनर्दीयः 'शब्दकार्ययं माणवकः, मा शब्दं कार्षीः' इति व्यवहारेणैव शब्द-शब्दं प्रत्यभिज्ञापयिष्यन्। अनित्यत्वमात्रमवेक्ष्य मार्गान्तरानवबोधेनार्थज्ञानाय वैखर्याः शब्द-त्वात् प्रच्यावनं नाम शृङ्गं वीक्ष्य भिया गवि अगोत्वस्य प्रलाप एव। 'पदं श्रुतमर्थो न ज्ञात' इति व्यवहारे च श्रावणप्रत्यक्षं ज्ञानमेव। पदं श्रुतमिति वाक्यं 'श्रावणप्रत्यक्षविषयीभूतं पदम्' 'पदस्य श्रावणं प्रत्यक्षमि'ति च प्रतिपादयति। एवं च ज्ञानं विना अकिंचित्करमेव पदमर्थाव-बोधने। ततश्च को न्वपराधोऽस्माकं पदज्ञानस्यार्थज्ञानेन सम्बन्धमुदीरयतां स्वीकुर्वतां च ज्ञान-योरेवानयोः संबंधात्मकं शक्त्यपरपर्यायं ज्ञानम्–'पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीरि'ति नास्ति चायमस्माकमपूर्व उपन्यासः। मध्ये संकेतग्रहं नौकीकृत्य प्रवर्तमानैः प्रातीपिकैरकामे-नाप्युपेत एव च 'शब्दज्ञानादर्थज्ञानमुत्पद्यते, न तु शब्दादर्थ' इति विज्ञान-शुद्धः पक्षः। अयमेव च संकेतो यद् अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः, एतत् पदमेतदर्थबोधकं भवतु, असावर्थ एतदर्थ-बोध्य इति। एतस्य च संकेतस्य ग्रहो नाम बौद्धो ग्रन्थिः, ज्ञानमेव वा। एवं चाज्ञातेनार्थेन सहाज्ञातस्य पदस्य संकेतग्रहाभावस्तादृश-पदार्थज्ञान-युग्म-मात्र-सम्बन्धे पर्यवसाययति। ज्ञातस्य लिङ्गस्य हेतुतामुदस्य लिङ्गज्ञानं हेतुतया साधयद्भिर्नव्यैरपि क्षुण्णचर एवैष पन्थाः।

२. चमत्कृतावर्थस्येव शब्दस्य नान्तरीयकत्वमादाय शब्दे काव्यभाववाचोयुक्तिरप्य-युक्तिसहा न ह्युदन्योपशमे नान्तरीयकत्वमादाय शक्योत्प्रेक्षं पात्रस्य जलत्वम्।

३. लिपेः शब्दत्वमिव शब्दस्य काव्यत्वमूरीक्रियते चेत् स्वैरमूरीक्रियतां तर्हि दर्पण-स्यापि मुखादिबिम्बरूपत्वम्, न्यायसाम्यात्। अथ केयमत्रभवतां राभसी यदेकत्र लिपेः शब्द-त्वमपरत्र च स्फोटाभिव्यंजक-वैखरी-व्यंजकत्वमुदीर्यते भवता।

४. अनुवादेषु ध्वनयो जननान्तरेषु काया इव भिद्यन्ते तिष्ठति चैकरूपमेव काव्य-मात्मतत्त्वमिव तत्र सर्वत्रेति जाग्रत्यप्यनुभवे न्यक्क्रियते चेद् 'येषु निवर्तमानेषु यदनुवर्तत' इति न्यायस्तर्हि कायस्यात्मत्वेनांगीकारे का नु हानिः, को च भेदश्चार्वाकेभ्यो वेदान्तसिद्धान्तिनामत्र-भवताम्। कायमन्तरा आत्मन इव शब्दमन्तरा काव्यस्य प्रतीतिर्न संभवतीति या विवशता ततो न क्षमम् आत्मनो विशुद्धमात्मदर्शनं विपर्यासयितुम्।

५. मध्यमायाः संविदेकरूपतामूरीकृतवतामस्माकं नास्त्येव कलहः शब्दस्य स्फोटात्मकतामूरीकृतवता उच्यते हि भवता 'मध्यमाया नादांशः स्फोट' इति। अत्र षष्ठ्यर्थः 'राहोः शिर' इत्यत्रेव नाभेदः। भेदे च भेदको जिज्ञास्येत, स च नान्यः, ऋते संविद्‌भावम्। अत्र यदधिकं वक्तव्यं तदपि वितत्य प्रपंचितमेव काव्यालंकारकारिकावृत्तौ। अत एव जयन्तभट्टोऽपि मध्यमादीनां शब्दत्ववादे खड्गहस्त एव।

६. मध्यमायाः प्रत्यक्षे प्रमाणमुपांशुशब्दप्रयोगः सूक्ष्मतरवाय्वाद्यभिघातो वेति भवतां यो वेणुनादः तत्र प्राणवाय्वापत्तिर्नागेशकृतेति न न विद्मः। नागेशस्य तदेतत् सर्वं दर्शनमुद्‌धृत्य दर्शितमस्माभिः कारिकावृत्तौ। उपांशुत्वं नाम वैखर्या एव धर्मः, तार-मध्य-मन्दादिस्वरभेदाश्रित इति।

७. 'मानवो भाषाप्रयोगे स्वतन्त्र' इत्यस्य कोऽर्थः, कल्पितत्वं विहाय भाषायाः। कल्पना च बुद्धिव्यापारश्चेत्यनर्थान्तरमेव। एवं च स्थित एवास्माकं सूर्यदृष्टान्त-सूर्यस्तथाविध एव।

८. रसस्याभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धेनापि काव्यनिष्ठत्वाभ्युपगमो नाम प्रातिवेशिकत्वसम्बन्धेन देवदत्तस्य यज्ञदत्त-गृहस्वामित्वम्, दर्पणस्य मुखनिष्ठत्वम्, संसारस्य वा सूर्यनिष्ठत्वम्। सेयं कालिकादि-सम्बन्ध-कल्पना-प्रजल्पन-पाटवभूतां यादृच्छिकी सृष्टिः, न तु प्रामाणिकत्वं तत्रेति नाधिकं ब्रूमहे।

'सम्भूति'शब्दे कश्चन विचारः

डॉ० शिवनारायणशास्त्री *

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद् वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १ ॥

'सम्भवनं=सम्भूतिः, तस्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृताख्या'[२] इति व्याख्यया श्रीशङ्कराचार्यैः 'सम्भूति'-शब्दः कार्य-ब्रह्मणि,[३] 'असम्भूति'-शब्दश्च कारण-ब्रह्मणि गृहीतः । प्रकृते मन्त्रे च 'विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य' इति व्याख्यया 'विनाश'-शब्दः कार्य-ब्रह्मणि गृहीतः । 'विनाश'-शब्देन कार्य-ब्रह्मणि गृहीते पुनः कार्य-ब्रह्म-वाचकस्य 'सम्भूति' -शब्दस्य ग्रहणे पौनरुक्त्यापत्तेस्तन्निराकरणायाचार्य-पादैरत्र 'सम्भूति'-शब्दयोः स्थान उभयत्र 'असम्भूति'-शब्दस्य ग्रहणमकार-लोपेनाभिप्रेतम् । तथा चाचार्या आहुः 'सम्भूतिं च विनाशं च' इत्यत्रावर्ण-लोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः प्रकृति-लय-फल-श्रुत्यनुरोधात्' इति ।

आचार्याणामिदं व्याख्यानं न विचार-सहम् । तथाहि—

(१) अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय-इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥' (ईशोपनिषद् ९) इत्यत आरभ्येमं मन्त्रं यावद् दधीच आथर्वणस्य शैल्या अध्ययनेन ज्ञायतेऽस्य प्रकरणस्य षण्णां मन्त्राणां द्वयोस्त्रिकयोः प्रथमयोर्द्वयोर्मन्त्रयोरविद्यायामसम्भूत्यां च, विद्यायां सम्भूत्यां च क्रम-साम्य-सूचितं किंचिदस्ति साम्यम् इति । उभयोरपि त्रिकयोः फल-कथनयोरपि तुलनयेदमायाति मृत्योस्तरणमृषिरविद्यया च विनाशेन च मनुतेऽमृतत्व-प्राप्तिं च विद्यया च सम्भूत्या चेति । अत एषां षण्णां मन्त्राणां प्रयोगशैल्या अयमेव निष्कर्षो यदत्रर्षिः अविद्यासम्भूत्यसम्भवान्, विद्या-सम्भूति-सम्भवांश्च समानान् मनुते । प्रकृतस्य चतुर्दशस्य मन्त्रस्य 'विनाश'-शब्दश्च पूर्व-मन्त्राणामसम्भूत्यसम्भवयोः सम-स्थान इति च । अत ऋषेरेक-वाक्यत्वायात्र 'सम्भूति'–'सम्भव'–शब्दाभ्यां प्रकृतेर्ग्रहणमुचितम् न तु कार्यस्य 'असम्भूति'–

* ई ४/२५, माडल टाउन, दिल्ली-९ ।

१. ईशा–वास्योपनिषत् २४ ।

२. द्र० ई० १२ मन्त्रे शाङ्कर-भाष्यम् ।

३. इदं व्याख्यानं च गौड-पादीयां माण्डूक्य-कारिकाम् (३।२५) अनुरुध्येति प्रतीयते ।

'विनाश'-शब्दाभ्यां च कार्यस्य ग्रहणमुचितम् । सम्पूर्वो भवतिश्च तत्कार्य-रूपताऽऽपत्तावर्थे, लयेन कारणत्वेनावस्थाने चार्थे वैदिके वाङ्मये समुपलभ्यते । तथा च मन्त्र-वर्णा भवन्ति—

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूव,[१]
नाम नाम्ना जोहवीति पुरा सूर्यात्, पुरोषसः ।
यदजः प्रथमं सम्बभूव, स ह तत्स्वराज्यमियाय ॥[२]
तद्वाधार पृथिवीं, विश्व-रूपं तत्सम्भूय भवत्येकमेव ॥[३]
स एवं विद्वानस्माच्छरीर-भेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् ।
स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वा समभवत्, समभवत् ॥[४]
असदेवेदमग्र आसीत् । तत्सदासीत् । तत्समभवत्[५] इति च ।[६]

तेन, तत्तत्कार्यत्वेन सम्भवति इति 'सम्भूति'-शब्दः 'प्रकृति'-शब्देन तुल्यो मन्तुं शक्यः प्रकृति-लय-फल-श्रुतावविरोधाच्च नात्रावर्ण-लोप-कल्पना-क्लेशो न्याय्यः ।

(२) आचार्याणामवर्ण-लोप-व्याख्यानमेतदन्ययाऽप्येकया दृष्ट्या ऋष्यभिप्रायाद् विरुध्यते । तथाहि—संहितायां सर्वत्रापि 'सम्भूति'-शब्दः 'असम्भूति'-शब्दश्चाद्युदात्तौ । चतुर्दशे मन्त्रे यद्यवर्ण-लोप-सन्धिजस्तदा संहितायामनेन पदांशेन सर्वानुदात्तेन भाव्यम् । पृषोदरादित्वेन चेल्लुप्तोऽवर्णः, तर्हि प्रथमयोर्मन्त्रयोर्यदेव वस्तु 'असम्भूति'-शब्देनोक्तम् तदेवास्मिन्मन्त्रे 'सम्भूति' शब्देन कथ्यत इति महत्खलु शैथिल्यमृषेरसामर्थ्यं चाभिव्यज्यते । प्रमाणापुष्टमृषि-शैली-विरुद्धं चेत्यवोचाम । 'पूर्वापर-सन्दर्भानुसारेण वक्तुरभिप्रायस्याभिधा-नियामकत्वात् (सम्भूतिः) प्रकृतिः' इति रामचन्द्रपण्डित-कथनं तु यत्किंचिदेव, निर्दोषायां शब्द-स्वाभाव्याविरोधिन्यां व्याख्यायां सत्यामन्यथा-कल्पनस्य प्रौढि-वाद-मात्रत्वात् ।

(३) 'सम्भूति'-शब्दं पद-पाठे व्याहरन्तः पद-पाठ-कारा अपि शङ्कर-भगवत्पादानां व्याख्यानमपार्थयन्ति । इति शैल्या स्वर-पाठेन च सूचिताद् ऋषेरभिप्रायात्, पदपाठात्, शब्द-स्वाभाव्याच्च विपरीतत्वाद् भगवत्पादानामत्रावर्ण-लोप इति व्याख्यानं नोचितमिति स्पष्टमेव सुधियाम्' ।

---

१. द्रष्टव्या ऋग्वेद-संहिता १०।१२५।८ ।
२. द्र० अथर्ववेद-संहिता १०।७।३१ ।
३. द्र० सैव १०।८।११ ।
४. द्र० ऐतरेयोपनिषद् २।१।५-६ ।
५. द्र० छान्दोग्योपनिषद् ३।१९।१ ।
१. एषां मन्त्राणां साङ्गोपाङ्गायै व्याख्यायै लेखकस्य ईशोपनिषद्-भाष्य-नवाम्बरा इति ग्रन्थो द्रष्टव्यः ।

परमार्थसुधा

पं० बटुकनाथशास्त्री खिस्ते *

नवचिन्तनमन्दरमन्थनतः
सकलागमविस्तरवारिनिधेः ।
समुदित्वरसौरभसारगुणा
प्रमदं तनुते परमार्थसुधा ॥ १ ॥

श्रुतिशीलनशोभनतां दधती
पदशास्त्रविवेचनशुद्धगतिः ।
धृतदर्शन - गौरव - गौरयशः-
स्नपिता जयतात् परमार्थसुधा ॥ २ ॥

विबुधाधिपनन्दनचन्दनतो
ऽप्यधिका शिशिरीकरणे सुधियाम् ।
अधिकाशि शिवैकपरायणतां
प्रकटीकुरुते परमार्थसुधा ॥ ३ ॥

कविलोकविलोकनकौतुकिनी
कमनीयकलक्वणितप्रवणा ।
तरसा जरसा शिथिलानपिन-
स्तरुणीकुरुते परमार्थसुधा ॥ ४ ॥

* भूतपूर्वः साहित्यविभागाध्यक्षः-सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी ।

घनसन्तमसाकुलिते परितो
नयवर्त्मनि धीरगतिं दधताम् ।
प्रभया परिपूरयते नयने
निजया कलया परमार्थसुधा ॥ ५ ॥

सकला वसुधाऽपि न यत्तुलना-
मुपयाति सरत्नकदम्बधना ।
न मुधा कलयामि सुधाशनवाग्
इयमस्ति सखे ! परमार्थसुधा ॥ ६ ॥

परितप्तजनप्रणयप्रवणा
करुणामसृणाचरणानुगुणा ।
शरणीकरणीयतया सुधियां
वृणुते हृदयं परमार्थसुधा ॥ ७ ॥

समये समये नुदती सुमतीन्
नवनिर्मितिपूर्तिकृते सुकृते ।
शरदिन्दुशतं सृजती यशसा
समुदेतु चिरं परमार्थसुधा ॥ ८ ॥

औचित्यं रुद्रटश्च

पं० विद्याधरद्विवेदी *

अलङ्कारशास्त्रस्य परम्परायां विविधेषु सम्प्रदायेषु प्रवर्तमानेष्वौचित्य-सम्प्रदायस्यापि नाम सादरं गृह्यते समीक्षकैः। सम्प्रदायस्यास्य यद्यपि प्रवर्तकत्वेनाऽऽचार्यक्षेमेन्द्र एवाङ्गीक्रियते किन्तु वस्तुतो नायमस्य प्रवर्तकोऽपितु व्यवस्थापक एव। यतो ह्यस्मात् प्रागपि भरत-भामह-दण्ड्युद्भट-वामन-रुद्रटाऽऽनन्दवर्धनप्रभृतीनामाचार्याणां ग्रन्थेषु बाहुल्येनौचित्यतत्त्वस्य प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा विवेचनमुपलभ्यते। काव्यशास्त्रे तत्त्वस्यास्य विवेचनं कदाप्रभृति समारब्धम्, अथ चैतन्नाम्नो निर्देशः सर्वप्राथम्येन केन खलु व्यधायि, किञ्च क्षेमेन्द्रः कथमिवौचित्यस्य काव्यात्मत्वं स्वीचकारेति विवेचनद्वारेणाऽऽचार्यरुद्रटस्यैतत्सन्दर्भे किं योगदानमित्येवास्माकं विमर्शनस्य विषयः। तत्रादौ क्षेमेन्द्रस्यैव पदैरौचित्यस्वरूपमुपस्थाप्यते—

उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत्।
उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते[1] ॥ इति

अर्थात् 'यत् किल यस्यानुरूपं तदुचितमित्युच्यते, तस्य भावमौचित्यं कथयन्ती'[2] ति। क्षेमेन्द्रानुसारेणौचित्यं रससिद्धस्य काव्यस्य स्थिरमनश्वरं जीवितमस्ति।[3] नैतदेव किन्त्वौचित्य-मुत्कर्षयताऽनेन तस्य रसजीवितत्वमपि स्पष्टमुद्घोषितम्।[4] अत एव 'काव्यस्याङ्गेषु च प्राहुरौचित्यं व्यापि जीवितमि'त्युक्त्वा[5] तेन सप्तविंशतिसङ्ख्याकानां काव्याङ्गानां जीवितत्वे-नौचित्यमेव सविस्तरं प्रत्यपादि।

---

* शोधच्छात्र :—काशीविद्यापीठस्य संस्कृतविभागे।

१. औचित्यविचारचर्चायाम् का०–७

२. ,, तत्रैव वृत्तौ।

३. औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम्। तत्रैव–५

४. औचित्यस्य चमत्कारकारिणश्चारुचर्वणे।
रसजीवितभूतस्य विचारः क्रियतेऽधुना ॥ तत्रैव–३

५. तत्रैव–१०

अथारम्भत औचित्यविवेचनं परीक्ष्यते—नाट्यशास्त्रप्रणेत्राऽऽचार्यभरतमुनिनाऽभिनय-सम्बद्धं विवेचनं कुर्वणिनाप्रत्यक्षतो विवेचितमौचित्यम्—

वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः।
गतिप्रचारानुगतञ्च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः[१] ॥ इति।

अर्थादभिनेतुर्वेष आयुषोऽनुरूपः शारीरिकचेष्टा वेषाऽनुरूपिण्यः, पाठ्यं (संलापः) गति-प्रचाराऽनुसारि तथाऽभिनयः पाठ्यानुरूपो भवेत्। असुश्लिष्टो वेषो ह्यभिनेतुर्न्यूनत्वं प्रमाणयति। मेखला कण्ठे धृता सत्युपहासायैव जायते—

अदेशजो हि वेषस्तु न शोभां जनयिष्यति।
मेखलोरसि बन्धे च हास्यायैवोपजायते[२] ॥ इति

एवमेव नाट्यस्य सिद्धत्वं प्रतिपादयताऽनेनौचित्यमाधारीकृत्य प्रोक्तं यत् तदेव नाट्यं सिद्ध्यति यद्धि लोकसिद्धं लोकस्वभावजञ्च भवेत्, तत्प्रयोगे लोकस्यैव प्रामाण्यादिति। तथाहि—

लोकसिद्धं भवेत्सिद्धं नाट्यं लोकस्वभावजम्।
तस्मान्नाट्यप्रयोगेषु प्रमाणं लोक इष्यते[३] ॥ इति।

वस्तुतो नाट्य एव विशेषेण दत्तदृष्टित्वेन रससम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन च मुनिना भरतेनौचित्यं प्रत्यक्षतो विस्तरतश्च न विवेचितम्। अनेनौचित्यशब्दं नोक्त्वाऽपि तन्निर्देशः स्पष्टमेव विहितः। तथाहि—

यादृशो यस्य कर्तव्यो विन्यासो भूमिकास्वथ[४] ॥

अपि च—**या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा[५]**। इति

सम्भाव्यते यदिदमेवानुसृत्य क्षेमेन्द्रेणोक्तं यद् 'उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यदि' ति।

आचार्यभामहो गुण-दोषविवेचनद्वारेणौचित्यमेव परोक्षतो विवेचितवान्। तेनोक्तं यत्र कोऽपि दोषो गुणो वा स्वतो दोषः किं वा गुणो भवति प्रत्युत तत्प्रयोगे एव तयोर्दोषत्वं गुणत्वं वाऽऽश्रितं जायते। प्रयोगकौशलेन कश्चिदपि दोषो गुणत्वमाप्तुमलम्। औचित्यपूर्णेन प्रयोगेणाऽथवा योग्याश्रयप्राप्त्या दोषोऽपि गुणत्वमधिगम्य पुष्पस्रजो मध्ये नीलपत्रमिव प्रकाशते—

---

१. ना० शा०–१३/६८
२. नाट्यशास्त्रे
३. तत्रैव
४. तत्रैव ३५/१
५. ,, ३५/२०

सन्निवेशविशेषात्तु दुरुक्तमपि शोभते ।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥
किञ्चिदाश्रयसौन्दर्याद् धत्ते शोभामसाध्वपि ।
कान्ताविलोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम्[१] ॥ इति ।

भरतेन नाट्यं 'लोकस्वभावजं' प्रोक्तम्, भामहेन महाकाव्यं 'लोकस्वभावयुक्तं' कथितम्—

युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् । इति

आचार्यदण्डी प्रत्यक्षत एवौचित्यं विमृष्टवान्[२] । गुणदोषयोर्नित्यानित्यत्वे तस्य विशेषेण विवेच्ये आस्ताम् । एतद्विचारेणाऽनित्यदोषाः कौशलपूर्णप्रयोगेण स्वेषां दोषत्वं (विरोधं) विहाय गुणत्वमासादयन्ति तथा रसस्योपयोगिनः सिद्ध्यन्ति । अवस्थाविशेषे दोषा अपि गुणा भवन्ति—

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कवि-कौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते[३] **॥ इति**

किञ्च व्युत्पन्नबुद्धिः कविर्दण्डिना गुणदोषयोर्विधिदर्शितं मार्गमनुसरन् वशवर्तिनीभिर्वाग्भिर्विहितप्रयासो मदिरेक्षणाभिः कृताभिसरणो धन्यो युवेव रमते कीर्तिञ्च लभते[४] इत्युक्तम् । अस्यायमाशयः––कश्चन कविर्यदि स्वकाव्ये दोषाणामेतेषामौचित्यं प्रतिष्ठापयन् ज्ञात्वा प्रयुङ्क्ते तर्हि तत्रैते गुणाः सञ्जायन्ते इति ।

तदेवमवलोकितं यदाचार्या एते न क्वापि स्वविवेचने 'औचित्यशब्दं परामम‍ृशुः, न चौचित्यं सिद्धान्तयाम्बभूवुः प्रत्युत तद्विवेचनमखिलमेव गुणदोषयोरेव गतम् ।

यशोवर्मणो 'रामाभ्युदय'नाटक एव सर्वप्रथममेकस्मिन्ननवद्ये पद्ये औचित्यशब्दस्योपयोगो महत्त्वपूर्णे आवश्यके चार्थे दृश्यते । यशोवर्मणः शब्दोऽयं भोजराजेन 'सन्निवेश-प्राशस्त्ये'ऽर्थे मन्यते । तच्च काव्यस्य मुख्य-गौणयोरङ्गयोरौचित्यपूर्णाद्, रसानुकूलसंयोगाद् विना नान्यत्किमपि । नाटकेषु किं वा महाकाव्येषु विविधानां तत्त्वानां सम्यक्तरत्वेन सुसंश्लिष्टरूपेण च सन्निवेशो विधेयः––

१. काव्यालङ्कारे १/५४-५५
२. काव्यालङ्कारे—१।२१
३. काव्यादर्शे—३।१७९
४. „ —३।१८७

औचित्यं वचसां प्रकृत्यनुगतं सर्वत्र पात्रोचिता
पुष्टिः स्वावसरे रसस्य च कथा मार्गे न चातिक्रमः ।
शुद्धिः प्रस्तुतसंविधानकविधौ प्रौढिश्च शब्दार्थयो—
र्विद्वद्भिः परिभाव्यतामवहितैरेतावदेवास्तु नः[१] ॥ इति

आचार्योद्भटेनापि यद्यपि औचित्यशब्दस्य प्रयोगो नाक्रियत किन्तूर्जस्विनाम्नोऽलङ्कारस्य लक्षणे प्रयुक्तोऽनौचित्य[२]शब्दः प्रकारान्तरेण प्रमाणयति यत्तस्मिन् युगे किलौचित्यविवेचनमङ्कुरायमाणमासीदिति । वस्तुतोऽनेनौचित्यविवेचनं प्रारभ्यमाणेनाऽनौचित्यमेव व्यवेचि । अत एवोर्जस्विनामालङ्कारस्याधाररूपेणाऽयमनौचित्यमेव सार्थकं मेने । वामनाचार्यस्य गुणदोषाणां व्याख्यानं बहु विशदं तथा प्रकारान्तरेणौचित्यस्यैव सूक्ष्मविवेचनं मन्तुं शक्यते । तदनुसारेण व्याकरणसम्मतत्वेऽपि केषाञ्चिच्छब्दानां केषुचिदर्थेषु प्रयोगोऽनुचितः[३] । आचार्यलोल्लटः केषुचन पद्येषु (यानि राजशेखरेण हेमचन्द्रेण च स्व-ग्रन्थयोरुद्धृतानि) परोक्षरूपेणौचित्यं पस्पर्श । एतन्मतेन नदी-तडागोपवन-चन्द्रादीनां वर्णना सरसाऽपि आधिक्येनाप्रासङ्गिकतया च न विधेया—

मज्जन-पुष्पावचयन-सन्ध्या-चन्द्रोदयादिवाक्यमिह ।
सरसमपि नातिबहुलं प्रकृतरसानन्वितं रचयेत्[४] ॥ इति ।

आचार्यरुद्रटस्यौचित्यविवेचनम् औचित्यस्येतिहासे द्वितीयं सोपानमस्ति । सर्वप्रथमं यशोवर्मा रामाभ्युदयनाटके औचित्यशब्दं प्रायुनक् । औचित्यविचारस्य प्रथमो विकासस्तद्विवेचने विद्यते । तच्च प्रथमं सोपानं मन्तुं शक्यते । किन्तु काव्यशास्त्रे औचित्यस्य साक्षाद्विवेचनबीजं प्रथमं रुद्रटेनैवोप्तम् । वस्तुतो रुद्रटसमये औचित्यसम्बद्धेयं विवेचना नामाभिधानादृते सहृदयहृदयेषु समुदितैवाऽऽसीत् परन्तु तन्नामाभिधानस्य श्रेयस्तु तस्मा एवोपलब्धम् । आचार्यरुद्रटेन किलाऽऽधारशिला न्यस्ता यदाधारीकृत्याऽऽनन्दवर्धनस्तत्रापि विशेषेण क्षेमेन्द्रश्च विस्तृतं प्रासादमेव रचयामासतुः । उत्तरवर्तिन आचार्या रुद्रटस्यैव पदमनुसृतवन्तः । तन्मतेन रसप्रतिकूलान्यलङ्कारादितत्त्वानि किञ्चिदपि वैशिष्ट्यं नादधति । एतदेवाऽऽनन्दवर्धनेनापि प्रत्यपादि[५] ।

---

१. द्र०—शृङ्गारप्रकाशे—११ पृ०-४६१
२. अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।
भावानाञ्च रसानाञ्च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥ काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहेचतुर्थवर्गः ।
३. द्र०—काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ ।
४. द्र०—काव्यमीमांसायाम्-नवमेऽध्याये ।
५. द्र०—ध्वन्यालोके द्वितीयोद्योते ।

रसानुकूलाऽलङ्कारयोजनायाः प्रथमः समर्थको रुद्रट एवाऽऽसीत् । शास्त्रीयसमीक्षणेऽपि सर्वप्रथममौचित्यस्य निर्देशकोऽयमेव । तथाह्यनेन छन्दसामपि प्रयोगे उचिताऽनुचितविवेकः परमावश्यकोऽङ्गीकृतः । अत एव छन्दसामौचित्यपूर्णप्रयोगविषये सङ्क्षिप्तः किन्तु प्रबलः पक्षः प्रस्तुतोऽनेन—

छन्दोव्याकरणकलालोकस्थितिपदपदार्थविज्ञानात् ।

युक्तायुक्तविवेको व्युत्पत्तिरियं समासेन[1] ॥ इति ।

एवमग्रेऽपि वैदर्भी-पाञ्चाल्योः प्रेयसि, करुणे, भयानके तथाऽद्भुते, लाटीयागौडीययो रौद्रे प्रयोगौचित्यं प्रतिपादयता प्रोक्तं यत्—

वैदर्भी- पाञ्चाल्यौ प्रेयसि करुणे भयानकाद्भुतयोः ।

लाटीया-गौडीये रौद्रे कुर्याद् यथौचित्यम्[2] ॥ इति ।

नैतदेव, प्रत्युत वृत्तीनां प्रयोगौचित्यमादाय प्रोक्तं यन्मधुरा-प्रौढा-ललिता-भद्रा-परुषा-ख्यानां पञ्चवृत्तीनां सपरिश्रममध्ययनं विधाय पात्रगताऽभिनयगतयोरौचित्ययोः सविशेषध्यान-पुरस्सरं तयोर्यथार्थरूपेण नातिबहुलो न चात्यल्पः प्रयोगो विधेयः—

एताः प्रयत्नादधिगम्य सम्यगौचित्यमालोच्य तथार्थसंस्थम् ।

मिश्राः कवीन्द्रैरघनाल्पदीर्घाः कार्या मुहुश्चैव गृहीतमुक्ताः[3] ॥ इति ।

काव्यालङ्कारे स्वग्रन्थे रुद्रटेन तृतीयाऽध्यायेऽलङ्काराणामौचित्यं प्रतिपादितम् । अभि-नवोत्साहवत्सु कविषु यमकादिशब्दालङ्काराणां भूयस्त्वेन प्रयोगस्य सुदृढा प्रवृत्तिरुपलभ्यते । एतत्सम्बन्धे रुद्रटः स्पष्टमुद्घोषितवान् यत् सत्कविभिरवहितैः प्रयुक्तान् यमकप्रभृतिशब्दा-लङ्कारान् सम्यङ् निभाल्यैव तेषामौचित्यपूर्ण एव प्रयोगोऽभीष्यते; यतो हि यमक-श्लेषाद्यल-ङ्काराणां प्रयोगबाहुल्यात्तरसमपि काव्यं हीयते । अतो ज्ञातव्यं यत्कस्मिन्रसे कदा चैतेषां प्रयोगः साधुः[4] इति । आचार्यलोल्लटोऽप्येतदङ्गीकरोति ।

षष्ठेऽध्याये वक्तृ-वस्तुसम्बद्धमौचित्यं रुद्रटेन व्याख्यायि । स हि त्रिविधं वक्तारं प्रत्य-पीपदत्—उत्तमं मध्यममधमञ्च । आनन्दवर्धनस्य वक्तृ-विषयसम्बद्धमौचित्यं रुद्रटीयविवेचन-

---

१. काव्यालङ्कारे—१/१८

२. „ १५/२०

३. तत्रैव २/३२

४. इति यमकमशेषं सम्यगालोचयद्भिः सुकविभिरभियुक्तैर्वस्तु चौचित्यविद्भिः ।
सुविहितपदभङ्गं सुप्रसिद्धाभिधानं तदनु विरचनीयं सर्गबन्धेषु भूम्ना ॥ तत्रैव ३/५९

मेवाश्रयति। आचार्यभरतस्य प्रकृति-शीलसम्बद्धमौचित्यमपि नास्माद् भिद्यते। वक्तृषूत्तम-मध्यमाऽधमविवेकेन परस्परसम्बोधनावसरे औचित्यं नितरामवधारणीयं भवति। मुनये तत्र-भवन्, भगवन्, सम्बोधने समुचिते तथा नृपतये ईश-परमेशादि। तथाहि—

यदनुचितं यत्र पदं तत्तत्रैवोपजायते ग्राम्यम्।
तद्वक्तृ-वस्तुविषयं विभिद्यमानं द्विधा भवति[1]॥

अपि च—**तत्रभवन् भगवन्निति नार्हत्यधमो गरीयसो वक्तुम्।**
भट्टारकेति च पुनर्नैवैतानुत्तमप्रकृतिः[2]॥ इति।

अनेनैव प्रकारेण पशु-पक्षिणां कूजनस्य तथा मेघादेर्ध्वननस्य कृतेऽपि विशिष्टानामेव शब्दानां प्रयोगोऽपेक्षितः[3]। यथा—

मञ्जीरादिषु रणितप्रायान् पक्षिषु च कूजितप्रभृतीन्।
मणितप्रायान् सुरते मेघादिषु गर्जितप्रायान्[4]॥ इति।

रुद्रटेन पुनरुक्तिविषये कथितं यद् यद्यपि पुनरुक्तिर्दोषत्वेन गण्यते किन्तु तस्या दोषत्वं विशिष्टदशायां नश्यति—

वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनास्तथा स्तुवन्निन्दन्।
यत्पदमसकृद् ब्रूयात् तत्पुनरुक्तं न दोषाय[5]॥ इति

अर्थाद् हर्ष-भयादिभिर्व्याक्षिप्तमनस्के वक्तरि पौनःपुन्येन तैरेव पदैः स्तुवति निन्दति वा तस्मिन् पुनरुक्तिर्नैव दोषाय कल्पते।

सङ्घटनाया (पदानां क्रमरूपायाः) अनौचित्यादपि यदा कदा महाननर्थः समुत्पद्यते। पदानामव्यवस्थितक्रमादपि कदाचिदर्थभ्रमोऽर्थवैपरीत्यं वा सम्भाव्यते। यथा ह्यस्मिञ्छ्लोके—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणैनम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम्[6]॥ इति।

---

१. तत्रैव—६/१७
२. ,, ६/१९
३. दृष्ट्वा प्रयुज्यमानानेवम्प्रायांस्तथा प्रयुञ्जीत।
अन्यत्रैतेऽनुचिताः शब्दार्थत्वे समानेऽपि॥ तत्रैव ६/२६
४. तत्रैव—६/२५
५. तत्रैव ६।२९
६. ,, ६।४२

पादपतितं कोपं कस्मान्न पश्यसि । एनञ्च कोपं बहुगुणं गृहाण । मनसो हृदयाच्च तमोरूपं हृदयनाथं वल्लभं मुञ्च त्यजेति दुष्टोऽर्थोऽवगम्यते । न चाऽत्र तथा विवक्षितम्, अपितु— कस्मात्पादपतितं हृदयनाथं प्रियं बहुगुणं न पश्यसि । ननु मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च त्यज । एनञ्च प्रियं कण्ठे गृहाणेत्येवंविधं वाक्यमत्र विवक्षितमस्ति ।

एवमेवाग्रेऽपि रुद्रटेनोक्तं यत्कस्यचिदनुकरणे प्रयुक्तानां दुष्ट-क्रमभङ्ग-लुप्तवर्णादीनां दोषाणां प्रयोगोऽपि न दूषितो मन्यते । यथा विकटनितम्बायाः पतिमनुकुर्वाणा काचिदाह—

काले माषं सस्ये मासं वदति शकासं यश्च सकाशम् ।
उष्ट्रे लुम्पति रं वा षं वा तस्मै दत्ता विकटनितम्बा ।। इति ।

अत्रानुकरणाय प्रयुक्तानि तत्तत्पदानि न दोषावहानि ।

औचित्यसम्बद्धमिदं विवेचनमुपसंहरता रुद्रटेनाभ्यधायि यज्जाति-देश-कुल-विद्या-वित्त-वयःस्थान-पात्रेषु व्यवहाराऽऽकारवेष-रचनानां सम्यगनियोजनं हि परममनौचित्यमादधाति[२] । कन्यकानां प्रागल्भ्यं, गणिकानां निर्व्याजमुग्धत्वं, ग्राम्यजनानां वैदग्ध्यं, कुलीनानां धौर्त्यञ्च दोषायैव जायन्ते । स्वस्थस्य प्रलापो दोषः, किन्तून्मत्तादीनां स एव गुणः—

अभिधेयस्यातथ्यं तदनुपपन्नं निकाममुपपन्नम् ।
यत्र स्युर्वक्तॄणामुन्मादो मौर्ख्यमुत्कण्ठा[३] ।। इति ।

आचार्यानन्दवर्धनोऽलङ्कार-गुण-सङ्घटना[४]-प्रबन्ध-वृत्ति-भाषाणां प्रयोगौचित्यं सम्यक् प्रतिपादयन् क्षेमेन्द्राय द्वारमेवोद्घाटितवानिति तु न विस्मर्तव्यम् । औचित्यसम्बन्धे सर्वाधिकं प्राथम्येनोपवर्णयताऽनेन हि सिद्धान्तितं यद् विभिन्नकाव्यतत्त्वानामौचित्यं तेषां रसानुकूल-प्रयोगे एव सन्निहितो विद्यते । एवञ्चायं काव्यसौन्दर्यविधौ औचित्याय गौरवास्पदं पदं प्रायच्छत्तयाऽनौचित्यं रसभङ्गस्य सर्वप्रमुखं कारणं मेने—

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा[५] ।। इति ।।

---

१. अनुकरणभावमविकलमसमर्थादि स्वरूपतो गच्छन् ।
न भवति दुष्टमतादृग् विपरीतक्लिष्टवर्णञ्च ।। तत्रैव–६।४७

२. ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारवेषरचनानाम् ।
देश-कुल-जाति-विद्या-वित्त-वयःस्थानपात्रेषु ।। तत्रैव–११।९

३. तत्रैव ११।२०

४. ····तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः । ध्वन्यालोके—३।६

५. तत्रैव वृत्तौ—३।१४

एतदनन्तरं महिमभट्टेन काव्यदोषोऽनौचित्यनाम्ना ख्यापितः। तथाहि—

'[एतस्यानौचित्यस्य] विवक्षित-रसादि-प्रतीतिविघ्न-विधायित्वं नाम सामान्यलक्षण-[1] मि'ति। एतन्मतेन काव्येऽनौचित्यमन्तरङ्ग-बहिरङ्गनामभ्यां द्विविधं भवति। अन्तरङ्गमनौचित्यं रसविषयकं भवति तथा बहिरङ्गमनौचित्यं शब्दविषयकम्। अन्तरङ्गं प्रधानं तथा बहिरङ्गं गौणम्। बहिरङ्गमनौचित्यं विधेयाविमर्श-प्रक्रमभेद-पुनरुक्तता-वाच्यावचनामभिः पञ्चविधं जायते। इत्यादि।

रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां पञ्चसु रसदोषेष्वनौचित्यमप्यन्यतममङ्गीकृतं यल्लक्षणञ्च—सहृदयानां विचिकित्सा-हेतु कर्म अनौचित्यमिति[2]। एतदतिरिक्तमन्यत्रानौचित्यं नामान्तरत्वेनापि प्रख्यापितम्—'अङ्गीग्र्याादयश्च दोषाः परमार्थतोऽनौचित्यान्तःपातिनोऽपि सहृदयानामनौचित्यव्युत्पादनार्थमुदाहरणत्वेनोपात्ताः[3]।' इति

तदेवमस्माभिरैतिहासिकदृशा निरीक्षितं यदौचित्यशब्दस्य प्रथममभिधानं यशोवर्मणा रामाभ्युदयेऽकारि किन्तु काव्यशास्त्रे साक्षादस्य प्रयोगः प्रथमतो रुद्रटेनैव विहित इति। ततश्चोत्तरवर्तिभिराचार्यैरौचित्यं पूर्णतो गृहीतम्। ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य आनन्दवर्धनस्तस्य क्षेत्रं विशदयन्नौदासीन्यमालम्बे, औचित्यस्य माहात्म्यं मन्यमानोऽपि काव्यात्मत्वेन ध्वनिमेव प्रतिष्ठापयाम्बभूव। किन्तु क्षेमेन्द्रस्तु प्रागव्यवस्थापितमौचित्यतत्त्वमेव सम्यङ्निभाल्य प्रतिष्ठापयाञ्चकार, व्यवस्थापयामास यदौचित्यमेव रससिद्धस्य काव्यस्य स्थिरं जीवितमस्तीति। सिद्धान्तोऽयं महता संरम्भेण संस्थापितो नाद्यापि हेयतामालिङ्गति, न वा किंचिन्मालिन्यमाचामतीत्यहो महिमाऽस्य। सत्यमेवोक्तम्—

कण्ठे मेखलया नितम्बफलके तारेण हारेण वा
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणे केयूरपाशेन वा।
शौर्येण प्रणते रिपौ करुणया नायान्ति के हास्यता-
मौचित्येन विना रुचिं प्रतनुते नाऽलङ्कृतिर्नो गुणाः[4] ॥ इति

---

१. व्यक्तिविवेके—द्वितीयोन्मेषे।

२. नाट्यदर्पणे—३।१२५

३. ,, —३।१२५ वृत्तौ।

४. औचित्यविचारचर्चायाम्-षष्ठकारिकावृत्तौ।

इदन्त्वन्यद् यदौचित्यं रससिद्धस्य काव्यस्य स्थिरं जीवितमित्यत्र जीवितपदेनौचित्यस्य नात्मत्वं प्रोक्तं प्रत्युत काव्यस्योत्कर्षकतत्त्वान्यतमत्वमेव। अयमाशयः—क्षेमेन्द्रो हि सर्वाण्येव काव्याङ्गानि स्वीकुर्वाणः केवलं तेषामौचित्यपूर्णप्रयोगमेवाऽऽगृह्णाति न त्वौचित्यान्तर्गतत्वेन काव्याङ्गानीमानि मनुते। यथाऽलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-रसादिकाव्यसिद्धान्तानां प्रवर्तका अनुमोदका वा स्वेषां मान्यसिद्धानामन्तर्गतत्वेनान्यकाव्यतत्त्वानि मन्यन्ते यथाऽलङ्कारवादिनो रीतिवादिनो वक्रोक्तिवादिनो वा; अथवाऽन्यानि काव्याङ्गानि स्वेषां मान्यसिद्धान्तानां सम्पोषकत्वेन स्वीकुर्वते यथा ध्वनिवादिनो रसवादिनो वा। किन्तु क्षेमेन्द्रो नैतत्किमप्यादधातीति दिक्।

उदयराजविरचितस्य

'राजविनोदमहाकाव्य'स्यालङ्कारानुशीलनम्

•

श्रीठाकुरदत्तजोशी *

•

संस्कृतसाहित्यस्यागाधपारावारे विद्यमाना अनेका अप्रकाशितकृतयो विभिन्नशोध-प्रतिष्ठानेभ्यः प्राकाश्यमानीयन्ते । आलोच्यग्रन्थोऽपि भाण्डारकरप्राच्यशोधसंस्थानेन लब्धैकमात्र-प्रतेराधारेण सुसम्पाद्य राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानस्य भूतपूर्वोपनिदेशकपदभाजा श्रीगोपाल-नारायणबहुरामहोदयेन पुरातत्त्वमन्दिरादस्मादेव प्राकाश्यमानायि ।

कविना उदयराजेन[1] समकालिकस्याश्रयदातुः काव्येऽस्मिन् सुलतानश्रीमहमूद-बेगड़ाख्यस्य[2] शौर्यवर्णनमकारि ।

अस्य पूर्वजास्तक्षकजातीयाः सूर्यवंशीया क्षत्रिया आसन् । मूलपुरुषः सहारननामक आसीत् । यः फिरोजशाहगुणैस्समाकृष्टो भूत्वा स्वीयां भगिनीं तेन सह परिणीतवान् । कालान्तरे स्थानेश्वरात् दिल्लीं समधिगत्य तत्र च तेन स्वकीयं धर्मपरिवर्तनं कृतम् । अतः कालान्तरे तस्य सहारनस्य पुत्रः जफरखांनाम्ना ख्यातश्च बभूव । अस्यापरनाम मुजफ्फरखाँन इत्यपि

---

* प्राध्यापकः संस्कृतविभागे जोधपुर-विश्वविद्यालयः, जोधपुर ।

१. प्रयागराजस्य तनूद्भवेन श्रीरामदासस्य कृताभियोगः ॥
व्यधत्त काव्यं महमूदसाहेः सदोदयायोदयराजजन्मा ॥ ७।४१ ॥

२. अस्य जन्म पञ्चचत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशततमे खीष्टाब्दे (१४४५ ई०) समभवत् । अस्य प्रारम्भिकं नाम फतहरवाँ आसीत् । अनेन अष्टपञ्चाशदुत्तरचतुर्दशशततमखी ष्टाब्दात् एकादशोत्तरपञ्चदशशततमखीष्टाब्दपर्यन्तं (१४५८-१५११ ई०) त्रिपञ्चा-शद्-वर्षपर्यन्तं गुर्जरदेशस्य शासनं विहितम् पुष्कला ख्यातिः समधिगता । अनेन कच्छ-सिन्ध-द्वारका-पावागढ़खानदेशादिषु आक्रमणं विहितम् । तथा तत्रत्यान् शासकान् विजित्य कतिपयेषु राज्येषु स्वकीयजनाः शासकत्वेन संस्थापिता ।

आसीत् । अयमेव कालान्तरे गुर्जरदेशं गत्वा शासकत्वेन तत्र अस्य वंशस्य साम्राज्यस्यापि चिरस्थायिनीं प्रतिष्ठां विहितवान् । अत एव एतेषां वंशजा 'राजपूतसुलतान' नाम्ना ख्याता बभूवु गुर्जरदेशीयेतिहासे । अयं राजा पराक्रमौदार्यदानवीरतासु, साहित्यसङ्गीतादिनिखिलासु कलासु च सर्वान् भूपतीनतिशेते ।

सप्तसर्गात्मके काव्येऽस्मिन् कविना सर्गान्ते सर्वत्र पुष्पिकायां महाकाव्यनाम्ना व्यवहारो विहितः । निखिलं काव्यमिदं सरस्वतीमुखादेव वर्णितं वर्तते । श्रोतृरूपेण सर्वत्र इन्द्रस्योपस्थितिर्विलोक्यते, विहाय चान्तिमं सर्गम् । यद्यप्यस्मिन् काव्ये आश्रयदातुः राज्ञो वीररसस्यैव चित्रणमभिप्रेतमासीत् तथापि स्थाने स्थाने प्रसङ्गानुसारेण राज्ञो दानवीरतायास्तथैव शृङ्गाररसस्यापि सफलं चित्रणं कविलेखन्या जातम् ।

वर्तते काव्यस्यास्य भाषा सरला, रुचिरा, श्रुतिसुखदा, अतो नूनं पाठकस्य हृदयमावर्जयेत् । श्लोका अत्र प्रसन्ना प्रवाहमया हृदयादिव निर्गता भान्ति । अलङ्कारा निसर्गगताः, अतो नातिभारेण भाषां पीडयन्ति । काव्येऽस्मिन् कविना विविधालङ्काराणां, राज्ञः सभायाः, कटकस्य सङ्गीतकरङ्गस्य, दानवदान्यतायाः, प्रकृतेश्च यादृशं वर्णनं विहितं तत्संस्कृतानुरागिणां साहित्यरसिकानाञ्च मनांस्यावर्जयितुमलम् । अत इदानीमुपमादिविविधानलङ्कारान् पाठकानां परिचयाय दिङ्मात्रमुदाहरामि यथामनीषञ्च विमृशामि । तत्रादौ—

उपमालङ्कारः

राज्ञो महमूदस्य प्रासादाभ्यन्तरे निरङ्कुशानां गजेन्द्राणामिव नियन्त्रणरहितानां स्वच्छन्दानां वा राज्ञां प्रवेशोऽपि न सुकर आसीत् । अत्र गजेन्द्रनरेन्द्रयोः श्लेषगर्भितोपमा दर्शनीयास्ति ।

निरङ्कुशत्वेन मदातिरेकान्नोज्झन्ति ये स्वैरविहारदर्पम् ।
स्थिता निषिद्धा महमूदसाहेर्द्वारि गजेन्द्रा इव ते नरेन्द्राः ॥ ३।२१ ॥

अन्यच्च

नृत्यं विदधत्या नर्तक्या उपमा कविना कामलतया सह दत्ता । एषा तन्वङ्गी रक्तिमकराणां कारणात् पल्लवानां शोभां समुल्लसन्ती, मन्दस्मितव्याजेन भ्रमरवृन्दाभावं पूरयन्ति कामवल्लर्या सह साम्यं बिभ्रतीव नृत्यति ।

समुल्लसन्ती करपल्लवश्रिया स्मितेन तन्वी कुसुमानि तन्वती ।
इयं कटाक्षभ्रमरोपशोभिता मनोभुवः कल्पलतेव नृत्यति ॥ ५।१८ ॥

अन्यच्च

युद्धार्थं राजगृहाद् बहिर्निर्गच्छतो राज्ञः महमूदस्योपमा शरदर्तौ शुभ्राभ्रमण्डलाद्

बहिरागच्छता भ्राजमाणेन तिग्मरश्मिणा सह कृता। एषोपमा न काल्पनिकी अपितु वैज्ञानिकतथ्यं प्रकाशयतीव भाति। इति तु सर्वे विदाङ्कुर्वन्त्येव यत् शुभ्रेण शुभ्रवर्णस्य कृष्णेन कृष्णवर्णस्याभा उपचीयते न तु क्षीयते विषयेऽस्मिन् कवेः सूक्ष्मेक्षिका अवलोकनीया वर्तते—

दिशि दिशि द्विषतामतिदुःसहो, बहिरसावुदयन्निजमन्दिरात्।
अधिकदीप्तिधरा समुदीक्ष्यते, दिनकरः शरदम्बुधरादिव ॥ ६।१४ ॥

श्लेषगर्भितोपमानां वर्णनेऽपि कविः शीर्षण्यं स्थानं बिभर्ति, षष्ठसर्गे शिशिर-निशायां युद्धकटके मनोरञ्जनार्थमभिनीतानां नाटकानामवलोकनार्थं जागरणं कुर्वतां सैन्यानां वर्णनेन सह शिशिरप्रगल्भाया रजन्यास्तुलना उदारवेश्यया सह कविना या कृता, सा तु उपमाजगति उत्कृष्टतमा वर्तते। यथा—

क्रीडाविचित्रनवनाटककौतुकेन, निद्रां दृशोः प्रियतमामपि वञ्चयित्वा।
कं वा न वीरकटके रमयत्युदारा, वाराङ्गनेव रजनी शिशिरप्रगल्भा ॥ ६।१२ ॥

रूपकम्

समस्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारमाध्यमेन धरानायिकायाः करग्रहणप्रकारोऽपि कियत्या सरलया रीत्या कविना वर्णितं तदपि प्रशंसनीयमस्ति यथा—

उच्चैः प्रतापदहनं समरे प्रदीप्य, ज्जुह्वन् मुहुर्बहलशात्रवकीर्तिलाजान्।
रत्नाकरोचितसमुज्ज्वलमेखलाया, वीरः करग्रहमयं कुरुते धरायाः ॥ ३।३० ॥

उत्प्रेक्षा

अस्यालङ्कारस्यापि माध्यमेन कविना बह्व्यः कल्पना विहितास्तथा साकाररूपेण तास्ताः कल्पना विद्वन्निवहानां पुरतः स्थापिताश्च। देदीप्यमानकुण्डले परितः भ्राजमानानां पद्मरागाणां प्रभाङ्कुरैश्छुरितं महमूदस्याननस्याभा प्रातःकालीनभास्कररश्मिभिः स्पर्शितां कमलशोभामुपहसतीव भाति—

परिस्फुरत्कुण्डलपद्मराग—प्रभाङ्कुरैरञ्जितमास्यमस्याः।
स्मितांशुलेशैर्हसतीव गूढं, बालारुणस्पृष्टसरोजलक्ष्मीः ॥ १।९ ॥

अन्यच्च

उपमोत्प्रेक्षयोः सम्मिश्रणान्निर्मितानि अधस्तनपद्यानि नानादृश्यचित्राणि स्थापयितुं समर्थानि। नृत्यार्थं रङ्गाङ्गणे समागताः सुरयिताना, राजानं परितः स्थिता नर्तक्यस्तथैव शोभन्ते, यथा सुधांशुं परितः स्थिता उडुगणा भ्राजन्ते। विशिष्टनयनत्रयस्ताः स्वकीयनयन-विभ्रमैर्विकासभाजामुत्पलानामुपहारं यच्छन्तीव भान्ति—

इमाः समन्तात् परिवृत्य वल्लभं, विभान्त्यमूश्चन्द्रमिवोडवस्थिताः ।
विलोचनैरञ्चितविभ्रमैः स्त्रियः, कृतोपहारा विकचोत्पलैरिव ॥ ५।७ ॥

अन्यच्च

रणाङ्गणं प्रविशन्ती, शुभ्रपुष्पैराचिताञ्जलिः कापि नर्तकी महमूदस्य सौन्दर्याधिक्यात् पराभवभावं भजमानस्य कामदेवस्य सकाशात् स्वयं गृहीतमार्गणैः सन्नद्धा (रतिः) इव भाति । यथा—

इयं विशन्ती नवरङ्गमङ्गना, स्फुरत्प्रसूनैः परिपूरिताञ्जलिः ।
प्रियस्य सौन्दर्यविनिर्जितात्स्मरात् स्वयं गृहीतैरिव भाति मार्गणैः ॥ ५।१७ ॥

अतिशयोक्तिः

अतिशयोक्तेः सर्वालङ्कारबीजत्वादस्यामेव सर्वेऽलङ्काराः समाहिता भवन्ति । अत्रापि कवेः कल्पना इतरान् कविपुङ्गवानतिशेते । अस्य महमूदस्य सेनातुरङ्गमैरुद्धूतानां रजःपुञ्जानामाधिक्येन एकतो नद्यः स्थलायिताः, अपरतस्तस्यैव कुञ्जराणां निष्पन्दमानदानवारिपयः—प्रवाहपूरैः नदीनामभावोऽपि भावरूपेण परिणतोऽभवत्—

त्वत्सेनातुरगावलीखुरपुटैरुद्धूलिताभिर्ध्रुवम्,
धूलीभिः स्थलतां गताः पथि भृशं लुप्ता न नद्यः कति ।
वीरश्रीमहमूदसाहनृपते ! त्वत्कुञ्जराणां पुनः,
दानोद्रेकलसत्प्रवाहनिवहैः पूर्णा न जाताः कति ॥ ७।१२ ॥

व्यतिरेकः

व्यतिरेकालङ्कारवर्णनप्रसङ्गेऽपि कवेः कल्पनायाः कमनीयता कं न मोदयति । विभाते धौतं महमूदमुखं विलोक्य आदिकालादारभ्य उत्कृष्टोपमानतां भजमानौ कमलचन्द्रमसावपि लज्जया पयसि ममज्जतुः । यथा—

प्राभातिकाचारविधौ जलेन, प्रक्षालितं वीक्ष्य मुखं नृपस्य ।
सरोरुहं मुञ्चति नाम्बुवासं, शशी पुनर्मज्जति वारिराशौ ॥ ३।४ ॥

अन्यच्च

कर्णाय कुण्डलयुगं प्रयच्छतः सूर्यस्यापि दशा कविनाऽस्य महमूदस्य पुरतोऽकिञ्चनरूपेणैव प्रतिपादिता । यथा—

यो दत्तवानिह हि भूरिसुवर्णवर्षि, कर्णाय कुण्डलयुगं जगदेकदीपः ।
सोऽयं प्रसारितकरः किल सुप्रभातं, कुर्वन्नृपस्य पुरतः प्रतिभाति भानुः ॥ ५।३३ ॥

अपह्नुतिः

अपह्नुत्यलङ्कारमाध्यमेनापि कृता कल्पना चमत्कारपूर्णा भवति । राज्ञो महमूदस्य पराक्रमात् समराङ्गणे भग्नानां वैरिणां याचकाः सुदूरं प्रपलायिताः । अतः स्तुतिपाठकैर्नृपो निवेद्यते, हे राजन् भवतामेतादृशं लोकोत्तरं चरित्रं वसुधापि स्वयं स्थाने-स्थाने भवन्निर्मितानां विजयस्तम्भानां मिषादुदञ्चितभुजा सती प्रख्यापयति—

भग्नानां समराङ्गणे बलवता वीरस्त्वया वैरिणां,
यद् ग्रामेषु परेषु याचकजना देशेषु च स्थापिताः ।
एतत्ते महमूदसाहचरितं लोकोत्तरं सर्वतः,
कीर्तिस्तम्भमिषादुदञ्चितभुजा व्याख्याति पृथ्वी स्वयम् ॥ ७।३५ ॥

भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमदलङ्कारमाध्यमेनापि मयूराणां ताण्डवानि रोचकतापूर्णानि कविना वर्णितानि—

हयखुरहतभूमीरेणुसञ्छिन्नभानौ, नभसि धृतपयोदा भ्रान्तयोऽमी मयूराः ।
ध्वनिभिरतिगभीरैस्त्वद्यशो दुन्दुभीनां, नृपवर! तरुखण्डे तन्वते ताण्डवानि ॥ ७।१० ॥

सहोक्तिः

कालिदासीयेऽभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तशरेण त्रस्तस्य, वेपमानकलेवरस्य हरिणस्य चित्रणन्तु पशुमनोविज्ञानस्य पराकाष्ठाया निदर्शनमस्त्येव, किन्तु सहोक्त्यलङ्कारस्य माध्यमेनापि अत्र भयत्रस्तानां पलायनार्थं कृतोद्योगानां रिपुस्त्रीणां मृगीणाञ्च सम्मिलितरूपेण विहितं चित्रणमेवं तदर्थप्रयुक्ताः क्रियाश्च सहृदयहृदयाह्लादायालम् । यथा—

त्रस्यन्ति यान्ति परिवृत्य विलोकयन्ति, सङ्घीभवन्ति च विघट्य दिशो व्रजन्ति ।
मृग्यश्च वीररिपुराजमृगीदृशश्च, चेष्टां समादधति चापभृतः पुरस्ते ॥ ७।४ ॥

समासोक्तिः

समासोक्त्यादयोऽलङ्काराः कविप्रतिभाया निकषायमाणा विद्यन्ते । कविरत्रापि स्वबुद्धेश्चमत्कारेण श्रेष्ठकाव्यनिर्माणशक्तिं व्यनक्ति । उदाहरणरूपेण एक एव श्लोकः पर्याप्ततामावहति ।

अतीतायां निशीथिन्यामुदयाद्रिमारुरुक्षोः गभस्तिमत उदयदृश्यं समासोक्त्यलङ्कारेण कविना यथा प्रस्तुतं, वस्तुतः तत्प्रकृतिवर्णनपरम्परायामेकं समुज्ज्वलं हीरकमस्ति । मौद्गलानामागमनानन्तरं भारतेऽवगुण्ठनप्रथा पप्रथे । महमूदसमये सा प्रथा निखिलेऽपि भारते समस्तहिन्दूपरिवारे च समादृताऽभवत् । अधस्तनश्लोकेनानुमीयते यत् कविस्तात्कालिकप्रचलितावगुण्ठनप्रथायाः कारणादनुरागवशाच्च सम्मिलितपारिवारिकजीवने प्रातः भ्रान्त्या कृतापराधेन नतमस्तको नाभूत् नाम, किन्त्वेतादृशैः सापराधजनैरवश्यमेव परिचित आसीदिति निश्चप्रचम् । अन्यथा एतादृशी क्लिष्टकल्पना कथं प्रादुर्भूता कवेर्मनसि ?

प्रश्नोऽयं विदुषो हठाद् विचारयितुं प्रेरयति । अत्र प्रस्तुतेभ्यः प्राची-सूर्यकमलेभ्यो-ऽप्रस्तुतपरस्त्रीनायकयोस्तथा जायापत्योश्च प्रतीतिर्जायते । अतोऽत्र समासोक्त्यलङ्कारः । यथा—

प्राचीमुखं भ्रमवशात् परिचुम्ब्य किञ्चित्, रागादिवाम्बरवशात्त्ववलम्ब्यमानः ।
दूरात् प्रसारयति सम्प्रति पद्मिनीनां, प्राणाधिपः किल करान् परिरम्भहेतोः ॥६।२७॥

अत्र स्वभावोक्त्यलङ्कारमाध्यमेनापि कविनाऽश्वशालायां बन्धनभावमुपागतानां परस्परमात्सर्यभृतां प्रातः यवसाय कृतमाधुर्यह्रेषाणामश्वानां सफलं चित्रणं विहितम्—

अन्योन्यमत्सरभृतो नवमन्दुरासु, क्षुण्णोदरासु खुरलीखुरलीलयैव ।
चेतो हरन्ति मधुरं नृप ! ह्रेषमाना, प्राभातिकाय यवसाय हयास्त्वदीयाः ॥ ६।३२ ॥

काव्यलिङ्गम्

अनेनालङ्कारेण कविना राज्ञो वर्णनं विहितम् । आदौ विरोधालङ्कारश्चान्ते काव्यलिङ्गमस्ति । यथा—

सिंहासने भाति नरेश्वरोऽसौ, व्याप्नोति तेजो महिमाऽस्य विश्वम् ।
कोशं श्रयत्यस्य कृपाणयष्टी राज्ञामयं रक्षति दिक्षु चक्रम् ॥ ३।२८ ॥

एवं प्रकारेण सुन्दराणामलङ्काराणां सन्निवेशेन युक्तं काव्यमिदं वीरकाव्यमेव नास्ति, अपितु ऐतिहासिकं महाकाव्यमपि अस्ति । यस्मिन् महाकाव्ये राज्ञो महमूदबेगड़ाख्यस्य पूर्वजानां वीरत्ववर्णनेन सह न केवलं राज्ञो महमूदस्य वीरता प्रख्यापिता, अपि तु तत्सैनिकानां वीरतापि पदे-पदे प्रतिबिम्बिता भवति—

आविद्धाः परितः शिलीमुखशतैः रक्तप्रसूनोद्गिरः
शाखाखण्डभृतः परिच्छदभरैर्दूरान्तरे वर्जिताः ।
लक्ष्यन्ते न वनान्तरे त्वदरयो राजेन्द्रसेनाचरैः,
तुल्याकारतया वसन्तसमये लीनाः पलाशद्रुमैः ॥ ७।२१ ॥

एवं सप्तसर्गात्मकं वीररसप्रधानं काव्यमिदं विरचय्य कविः वीरस्य पराक्रमिण उदारस्य, साहित्यरसिकस्य तथा कलानुरागिणो राज्ञो गुणानां चित्रणेन सह महाकाव्यसर्जनपरम्परायामप्येकं विद्वत्तल्लजैर्विवेचनीयं महनीयं कार्यं विहितवान् । आशासे लेखेनानेन संस्कृतानुरागिणो लाभान्विता भविष्यन्तीति ।

अभिनव-साहित्य-परिचयः

१—कादम्बरीशतकम्, २—शिवशतकम्, ३—सगुणब्रह्मस्तुतिशतकम्, ४—महर्षि-दयानन्दप्रशस्तिशतकम, ५—शिवप्रताप (शिवाजी, राणाप्रताप)—विरुदावलीशतकत्रयम्, ६—इन्दिराविजयवैजयन्ती, ७—संस्कृतमहाकविदिव्योपाख्यानम् (१६ प्राचीनमहाकवीनां प्रशस्तयः) ८—षड्दर्शनसिद्धान्तप्रक्रियाऽद्वैतवादश्च (लघुनिबन्धः) ।

लेखक :—श्रीहजारीलालशास्त्री विद्यालङ्कार : मु०—पो० घिलावड़ (छोटी) जि० सोनीपत (हरयाणा) । प्राप्तिस्थानम्—पूर्वोक्तमेव । आकारः—डबलक्राउन । पृष्ठसंख्या सर्वेषां शतान्तर्गता मूल्यं च पञ्चाशित्पणेभ्यो रूपकद्वयपर्यन्तम् ।

विविधविषयानवलम्ब्य प्रणीतानि लघुपुस्तकानीमानि संस्कृतसाहित्यवाटिकायाः शोभावर्द्धकानि कुसुमानीव साहित्यरसिकानां मनोरञ्जकानि भवितुमर्हन्ति । निखिलान्यपि पद्यानि सरलानि प्रवाहवन्ति च । पुस्तकानामावरणं मुद्रणं चापि मनोहरम् । संस्कृते नूतन-साहित्यरचनायाः कृते सर्वथा साधुवादार्हाः श्रीशास्त्रिमहाभागाः ।

२. हरियाणावैभवम् : (काव्यम्) लेखकः—आचार्यराधाकृष्णशास्त्री । प्रकाशकः—श्रीघनश्यामशर्मा, सनातनधर्म संस्कृत कालेज, अम्बाला, छावनी (हरयाणा) । मूल्यम्--पञ्चरूप्यकाणि । आकारः--डबलक्राउन । पृष्ठसंख्या १०४ ।

चतुस्सर्गात्मकेऽस्मिन् लघुकाव्ये उपजातिवृत्तमये हरियाणाप्रदेशस्य भौगोलिकं राजनीतिकं सांस्कृतिकं साहित्यिकं च समस्तमितिवृत्तं संक्षिप्य वर्णितं कविना । आधुनिकसंस्कृतरचनासु प्रदेशवर्णनविषयिणीयं प्रथमा रचनेति निस्सन्देहं वक्तुं शक्यते । इमां रचनामनुसृत्य यदि तत्तत्प्रदेशवासिनः कविवराः स्वस्वप्रदेशानां सर्वाङ्गपूर्णमितिवृत्तं कवितानिबद्धं कुर्युस्तर्हि एकस्योपेक्षितस्याङ्गस्य पूर्तिर्जायेत । एतादृशेषु काव्येषु यदि कानिचित् चित्राण्यपि प्रकाशितानि स्युस्तर्हि तानि समधिकमाकर्षकाणि जायेरन् । ज्ञानवर्द्धकानि च ।

३. आर्यान्योक्तिशतकम् : रचयिता--डॉ०राजेन्द्रमिश्रः प्रयागविश्वविद्यालये संस्कृतविभागे प्रवक्ता । प्रकाशकः--वैजयन्त प्रकाशनम्, द्रोणीपुरम् जौनपुरम् । आकारः--डिमाई । पृष्ठसंख्या--४१ । मूल्यम्–रूप्यकत्रयम् ।

संस्कृतभाषाया वाङ्मये अन्योक्तिसाहित्यस्य दीर्घा समृद्धिशालिनी च परम्परा । तामेव परम्परामाधृत्य विबुध-मानव-पशु-प्राणि-विटपि-प्रकीर्णेति षट्सु प्रकरणेषु नवनवभाव-

भरिता अभिनवा अन्योक्तयो लिखिता ललितलेखनकविताागीतिनिर्माणविश्रुतयशसा लेखकेन श्रीमिश्रेण । प्रारम्भे विशंतिपृष्ठव्यापिन्यां प्रस्तावनायामन्योक्तिसाहित्यं प्रस्तुतरचनाञ्चावलम्ब्य केचनाऽन्येऽपि रोचका ज्ञातव्याश्च विषयाः प्रपञ्चिता विद्यन्ते ये नूनमनूनं मोदं जनयिष्यन्ति जिज्ञासूनां पाठकानाम् । पुस्तकस्यावरणपृष्ठमपि सर्वथा सुपुष्टं चित्र-विचित्रवर्ण-रङ्गादिविभूषिततया नितरामाकर्षकञ्च ।

४. प्लवङ्गदूतम् : रचयिता—डॉ० वनेश्वरपाठकः, प्राध्यापकः—सेन्टजेवियर्स—कालेज, राँची (विहार) । प्रकाशकः—सुबोधग्रन्थमालाकार्यालय, राँची । आकारः—डबल-क्राउन । पृष्ठसंख्या—११२ । मूल्यम्-चत्वारि रूप्यकाणि ।

महाकविकालिदासप्रवर्तिता दूतकाव्यधारा अद्यापि देशे सर्वत्र प्रवहन्ती सर्वेषां च काव्य-रसिकानां मनांसि उल्लासयन्ती दृश्यत इति सौभाग्यस्य विषयः अस्ति । पाठकमहोदयानां प्रस्तुतरचना तस्या एव धारायाः एको नूतनतमो मनोरमस्तरङ्गो विद्यते । काव्यमिदं निःश्वास-द्वये विभक्तं वर्तते । तत्र पूर्वनिःश्वासे ८० पद्यानि उत्तरनिःश्वासे च ३४ पद्यानि वर्तन्ते । वृत्तञ्च परम्परानुसारं मन्दाक्रान्ता एव ।

दूतकाव्यं प्रायेण दम्पत्योर्वियोगसंयोगवर्णनमयं भवति । तद्वदेवात्रापि कल्पना विल-सति । परं विशेषस्तु अयमत्र वर्तते यत् प्रस्तुते काव्ये कथाप्रसङ्गेन भारत-पाकिस्तानवर्तिना-माधुनिकनगराणां विशेषतः पञ्जाबप्रदेशवर्तिनां भूयसी चर्चा वर्तते । श्रीमती इन्दिरागांधी अप्यत्र सहभागिनी ।

पुस्तकस्य प्रस्तावनायां प्राचीनानामाधुनिकानां च दूतकाव्यानां विस्तृता चर्चा विद्यते । आवरणपृष्ठञ्च मनोहारि ।

५. एकभारतम् : (नाटकम्) लेखकः—ई० पी० भरत पिषारटी । प्रकाशकः—कामधेनु पब्लिकेशन, एरानेल्लूर, त्रिचूर, (केरल) । आकारः—डबलक्राउन । पृष्ठ-संख्या—१०० । मूल्यम्—पञ्च रूप्यकाणि ।

नाटकस्यास्य कथानकं न खल्वैतिहासिकं प्रत्युत कल्पनाकलितमेव । तच्च लेखकस्यैव लेखन्या प्रस्तावनायां सम्यगुपवर्णितम् । नाटकमिदं मुख्यतया राष्ट्रीयभावनाभरितं, भारतीय-संस्कृतेः परिपोषकं गौरवाधायकं च । नाटकजगति सर्वथाऽसमानमिदं नूतनमवदानं सर्वैरेव नाट्यकलाकुशलैरवलोकनीयमभिनेयं च ।

६. विचार और विवेचन (हिन्दी) लेखकः—डॉ० वामन केशव लेले । प्रकाशकः—चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी । आकारः—डिमाई । पृष्ठसंख्या—१५४ । मूल्यम्—पञ्चदश रूप्यकाणि ।

पुस्तकमिदं लेखकद्वारा "काव्य शास्त्र व संस्कृति" इतिनाम्ना लिखितस्य मराठी-पुस्तकस्य हिन्दीभाषिणां हिताय तेनैव विहितं हिन्दीरूपान्तरं वर्तते। पुस्तकेऽस्मिन् निम्नाङ्कि-तेषु त्रयोदशशीर्षकेषु लेखकेन स्वकीया विचारा विवेचनाश्च उपस्थापिता विद्यन्ते——

१——साहित्यकारों के मौनमें साहित्यसौन्दर्य, २—काव्य की सरसता शब्दनिष्ठ, अर्थनिष्ठ या कविनिष्ठ ? ३–प्राचीन शास्त्रग्रन्थों की रचनाशैली, ४——प्राचीन साहित्यिक वाद, ५——भाविक अलंकार, ६——राजशेखरवर्णित कवियों के प्रकार, ७——क्या व्यासदास क्षेमेन्द्र का उपनाम था ? ८——काव्यशास्त्रकार वामन का मौलिक चिन्तन, ९——आचार्य भामह और साहित्यसमीक्षा के मूलतत्त्व, १० दण्डी का काव्यलक्षण——एक अध्ययन, ११——क्षेमेन्द्र की समीक्षा-शैली १२——भाषिक समस्याः शोध तथा बोध, १३—संस्कृत काव्यशास्त्र-विषयक एक समस्या।

उपर्यङ्कितेषु सर्वेष्वपि विषयेषु लेखकेन केचन मौलिका विचाराः अभिनवानि चिन्त-नानि च मनोहारिण्या शैल्या प्रकटीकृतानि यानि साहित्यशास्त्राध्येतॄणां कृते नितरां बोध-वर्धनानि अभिनवमार्गदर्शकाणि च भविष्यन्ति। मराठीभाषाभिज्ञैर्मूलं मराठीपुस्तकमपि नून-मवलोकनीयम्। मराठीपुस्तकं निम्नलिखितसङ्केतेन लब्धुं शक्यते——

सौ० मालती वामन लेले घर नं० बी० २७।६२ डी० १ ए, दुर्गाकुण्ड रोड, वाराणसी ५

७. रसकौस्तुभः (वेणीदत्तविरचितः) सम्पादकः व्याख्याकारश्च—डॉ० ब्रह्ममित्र अवस्थी। प्रकाशकः—इन्दु प्रकाशन ८/३ रूपनगर, दिल्ली ७। आकारः—डिमाई। पृष्ठसंख्या—१२३। मूल्यम्—पञ्चदश रूप्यकाणि।

क्रिष्टीयाष्टादशशताब्द्या उत्तरार्धे लब्धजन्मना मैथिलबुधावतंसेन विदुषा वेणीदत्तेन प्रणीतोऽयं ग्रन्थो नामानुसारमेव रसप्रतिपादनपरः। पुनश्च अन्यसाहित्यशास्त्रीयरसग्रन्थव-दत्रापि शृङ्गाररसस्यैव प्राधान्यं तस्यैव च विपुलतरं निरूपणं दृष्टिगोचरी भवति। हिन्दी-व्याख्यया सह सम्पादनेन सोऽयं ग्रन्थो निखिलानामपि रसमर्मज्ञानां कृते अनायासमास्वादनीयः संवृत्तः सम्प्रति।

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थ-ग्रन्थकारविषयिणी प्रस्तावनाऽपि विस्तृता विशदा च। कागदं मुद्रणञ्चापि मनोहारिणी।

८. क्षेमेन्द्रप्रणीत औचित्यसिद्धान्त आणि औचित्यविचारचर्चा (मराठी) समीक्षकस्तथा सम्पादकः-प्रा०वामन केशव लेले। प्रकाशक :—सौ० मालती वामन लेले। घर नं० बी २७/६५ सी, दुर्गाकुण्ड, वाराणसी। आकार :—डिमाई। पृष्ठसंख्या—२५०। मूल्यम्—न लिखितम्।

क्षेमेन्द्रप्रणीता औचित्यविचारचर्चा स्वविषये अद्वितीया साहित्यशास्त्रप्रवीणानां विदुषां सुपरिचिता च। प्रस्तुतपुस्तकस्य नवतिपृष्ठात्मके पूर्वभागे क्षेमेन्द्रप्रतिपादितस्य औचित्यसिद्धान्तस्य वैदुष्यपूर्णं समीक्षणं तथा उत्तरभागे औचित्यविचारचर्चायाः कारिकाणां सुविस्तृतं व्याख्यानं वितन्वता लेखकेन सुमहान् उपकारः साधितः समेषामपि छात्राणामध्यापकानां च। अस्यापि ग्रन्थस्य यदि हिन्दी-अनुवादः संस्कृतानुवादो वा प्रकाश्येत तर्हि लेखकस्य गंभीरैश्चिन्तनैर्हिन्दीसंस्कृतविदोऽपि लाभान्विता भवेयुः। पुस्तकमिदं स्वकीये विषयेऽद्वितीयमिति निःसंशयं वक्तुं शक्यते। अतो ये विद्वांसो मराठीभाषां न जानन्ति तैरपि पुस्तकमिदं द्रष्टव्यं रक्षणीयञ्चेति ममानुरोधः।

—सहसम्पादकः

●

समीक्षणार्थं प्राप्तानि पुस्तकानि

१. शाब्ददीपिका
२. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (कारकप्रकरणम्)
३. संस्कृत-सरणिः
४. वाणीविलसितम्
५. तत्त्वशतकम्
६. लघुसिद्धान्तकौमुदी
७. वेदसंस्कृति (अंग्रेजी)
८. वाणी सरोवर (विविधभाषा)

●

निवेदना—स्वासां नूत्नकृतीनां परिचयाय समालोचनाय चाभिनवसाहित्यप्रणेतृभिरेकैकस्य पुस्तकस्य प्रतिद्वयं प्रेषणीयमिति सानुरोधं निवेद्यते।

●

लेखक-परिचयः

परमार्थसुधायास्तृतीयवर्षस्य चतुर्ष्वपि त्रैमासिकेष्वङ्केषु येषां महानुभावानां निबन्धाः प्रकाशितास्तेषां सङ्क्षिप्तः परिचयोऽधस्तात्प्रकाश्यते—

श्रीसत्यनारायणशर्मा	प्रधानसम्पादकः। राँचीस्थ-सेंटजेवियर्समहाविद्यालये भूतपूर्वो व्याख्याता तिरुपतिविश्वविद्यालयान्तर्गते थियोसोफिकलमहाविद्यालये भूतपूर्वः प्राचार्यस्तथा गटिंगटनविश्वविद्यालये भूतपूर्वः प्राध्यापकः। सम्प्रति शर्मण्यदेशस्य मूईंस्तरविश्वविद्यालये प्राध्यापकः।
डॉ० बलजिन्नाथपण्डितः	मानोर हाउस शिमला ५ (हि० प्र०)
डॉ० वनेश्वरपाठकः अध्यक्षः	संस्कृतविभागस्य, राँचीस्थ सेंटजेवियर्स महाविद्यालयस्य।
डॉ० चन्द्रमौलिद्विवेदः	साहित्यविभागाध्यक्षः वाराणसीस्थ-शास्त्रार्थ-संस्कृतमहाविद्यालयस्य।
पं० रामपरसनतिवारी	प्राध्यापकः साहित्यविभागस्य श्री सनातनधर्म-संस्कृतमहाविद्यालयस्य मुक्तिश्वरनाथ-गोरखपुरस्य।
डॉ० उमाशङ्करशर्मा	उपाचार्य. आङ्गलविभागस्य काशी-विद्यापीठस्य।
पं० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदः	प्राध्यापकः-साहित्यविभागस्य काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य।
प्रा० वेदप्रकाशः	वरिष्ठप्राध्यापकोऽध्यक्षश्च संस्कृतविभागस्य संगरूस्थ-राजकीय-महाविद्यालयस्य २७ रणबीर क्लब, संगरूर-१४८००१ (पञ्जाब)
डॉ० राजेन्द्रमिश्रः	प्राध्यापकः संस्कृतविभागस्य प्रयागविश्वविद्यालयस्य।
डॉ० रामाशीषपाण्डेयः	अध्यक्षः राँचीस्थ-मारवाड़ीमहाविद्यालयस्य।
पं० कृष्णदत्तशास्त्री शास्त्रपञ्चाननः	बम्बईस्थः।
प्रो० दिनेशप्रसादपाण्डेयः	भूतपूर्वोऽध्यक्षः संस्कृतविभागस्य राँचीविश्वविद्यालयस्य।

डॉ० राजेन्द्रप्रसाद द्विवेदी	प्राध्यापकः संस्कृतविभागस्य राँचीविश्वविद्यालयस्य ।
डॉ० रामविलास चौधरी	,, ,, ,, पटना विश्वविद्यालयस्य ।
प्रो० गौरीनाथपाठकः	,, ,, राँचीस्थ एस० के० बागे महाविद्यालयस्य ।
पं० चन्द्रकुमारत्रिपाठी	,, ,, राँचीस्थ-राजकीय संस्कृतमहाविद्यालयस्य ।
पं० रघुनन्दनमिश्रो 'वैद्यः'	प्राचार्यः, राँचीस्थ-जानकीदेवीमोदीआयुर्वेद-महाविद्यालयस्य ।
प्रो० शिवचन्द्रभट्टाचार्यः	प्राध्यापकः, राँचीस्थ-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य ।
पं० महेशशर्मा	प्राचार्यः, ,, ,, ।
डॉ० एस्० एस्० पण्डितः	प्राध्यापकः, आङ्गलविभागस्य राँचीस्थ-सेंटजेवियर्स-विद्यालयस्य ।
ई० पी० भरतपिषारटिः	प्राचार्यः, भारतविद्यापीठस्य, पत्रालयः एरानेल्लूर, मण्डलम् त्रिचूर (केरल-प्रदेशः)
श्री हरि अरविन्दः	प्राचार्यः श्री रामशङ्कर-साङ्गवेद-विद्यापीठस्य, कोडरा, चन्दहर, बस्ती ।
पं० कैलाशचन्द्रशास्त्री	अधिष्ठाता भूतपूर्वः प्राचार्यश्च, वाराणसीस्थ श्री-स्याद्वादमहाविद्यालयस्य ।
पं० रघुनाथप्रसादश्चतुर्वेदः	दशभुजी गणेश, मथुरा ।
प्रो० बटुकनाथशास्त्रोखिस्ते	भूतपूर्व आचार्योऽध्यक्षश्च साहित्यविभागस्य सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य ।
प्रो० रेवाप्रसादद्विवेदः	आचार्योऽध्यक्षश्च काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गत-संस्कृतमहाविद्यालयस्य ।
डॉ० शिवनारायणशास्त्री	ई० ४/२५ माडल टाउन, नई दिल्ली ।
पं० विद्याधरद्विवेदी	शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागस्य, काशी विद्यापीठस्य ।
श्रीठाकुरदत्तजोशी	लक्ष्मीनिवास, रातनाड़ा, जोधपुर (राजस्थान) ।

अमृतं मधुरं सम्यक्
संस्कृतं हि ततोऽधिकम् ।

★

निखिलेऽपि महीमण्डले

संस्कृत-प्रसाराय

"कानोडिया ओभरसीज कारपोरेशन, कलकत्ता"

(Kanoria oversees Corporation, Calcutta)

इति-संस्थानेन

श्रद्धा-भक्ति-प्रसूनानि विनिवेद्यन्ते

★

देवभोग्यमिदं यस्मात्
देवभाषेति कथ्यते ।

दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये दम्भान्नाचरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता ।
विषयांश्च न गृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः ।
प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः ।
येषामर्थाश्च संबद्धा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
येषां न कश्चित् त्रसति न त्रसन्तीह कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
सर्वान् देवान् नमस्यन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते ।
ये श्रद्दधानाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
ये क्रोधं सन्नियच्छन्ति क्रुद्धान् संशमयन्ति च ।
न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
यात्रार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थं च मैथुनम् ।
वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥

—महाभारते शान्तिपर्वणि अ० ११० ।

विद्वन्मोदावहा सूचना

एतत्पत्रिकायाः प्रधानसम्पादकानां श्रीमदाचार्यसत्यनारायणशर्ममहोदयानां शर्मण्यदेशीयाऽऽकाशवाणीतः प्रसारितानां संस्कृतप्रवचनानां सङ्कलनात्मकस्य ग्रन्थचतुष्टयस्य प्रकाशनं पूर्वं यथा सम्पन्नं मन्ये तेन मनीषिणोऽपरिचिता न भवेयुः । सौभाग्यादस्माकमेतेषां साहित्यदर्शनव्याकरणादिविषयकबहुविधप्रवचनानां बहुमूल्यं सङ्कलनमेकं 'प्रवचन-पराग' इति नाम्ना प्रकाश्यमानं वर्तते ।

पुस्तकरत्नमिदं न चिरादेव प्रकाशितं सम्भूय प्रदीपयिष्यति साहित्यरसिकानां हृदयमन्दिराणीत्याशास्यते ।

— व्यवस्थापकः